

Giriş

Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükseliş dönemlerine bakıldığında devletlerle karşılıklı bir diplomasi söz etmek mümkün değildi. III. Selim dönemine kadar Osmanlı Devleti'nin diplomatik faaliyetleri tek taraflıydı. İstanbul'un fethinden sonra Venedik başta olmak üzere yabancı devletler daimi elçiliklerini İstanbul'da bulundurmaya başlamasına rağmen Osmanlı Devleti yabancı devletlerin merkezlerinde daimi elçiler görevlendirmede, gerekli gördüğünde devletlerle görüşmelerini fevkalade elçiler aracılığıyla yaptı.

Osmanlı Devleti'nin diplomasi teşkilatının merkezinde Padişah vardı. Kuruluş döneminde Padişah ve beyliğin ileri gelenleri diğer beyliklerle veya yabancı devletlerle diplomatik meseleleri müzakere ederdi. Fatih Sultan Mehmed döneminde devletin merkez teşkilatı tam teşekküllü hale gelince Padişah, vezirazam, Divân-ı Hümâyün, nişancı ve reîsülküttâb diplomasinin yürütülmesinde önemli makamlar oldu.

Diplomasi Kavramı ve Osmanlı Devleti'nin Kullandığı Diplomasi Çeşitleri

Diplomasi kavramı dar anlamıyla hükümetlerin resmi temsilcileri olan diplomatlar aracılığıyla gerçekleştirdikleri karşılıklı haberleşme ve görüşmeler sürecini ifade eder. Geniş anlamıyla ise bir ülkenin dış politikasında kullanılan çeşitli siyasal etkileme yöntem ve tekniklerini ifade eder. Osmanlı Devleti Ad hoc ve Sürekli diplomasi çeşitlerini kullanmıştır.

Tek Taraflı Diplomasi(Ad Hoc)

Latince bir terim olan Ad hoc kelimesi Latince'de amaca özel anlamına gelir. Ad hoc diplomasi kısaca tek yanlı ve süreklilik göstermeyen diplomasi türü olarak ifade edilebilir. Diplomasi XV. Yüzyıla kadar olan süreçte ad hoc olarak nitelik göstermiştir.

Sürekli Diplomasi

Diplomasi XV. Yüzyıldan itibaren Ad hoc niteliğinden uzaklaşarak süreklilik kazanmaya başladı. Sürekli diplomasi anlayışıyla birlikte oluşan kurumsallaşma diplomatik ilişkilere süreklilik kazandırdı. Sürekli diplomaside devletler diğer ülkelerdeki diplomatik faaliyetlerini, kurdukları sürekli diplomatik merkezler aracılığıyla sürdürürlerdi.

Osmanlı Diplomasinin Siyasi Arka Planı

Kuruluştan 1453'e Kadar Olan Dönem

Osmanlıların, kurulduğu coğrafya itibari ile Türk beylikleriyle, Tekfurlarla ve Bizans ile münasebetler kurduğu bilinmektedir. Bizans İmparatorluğu ile olan ilişkiler karşılıklı yardımlaşmaların yanı sıra siyasi evliliklere dayanmaktaydı. Orhan Bey zamanında Bizans ile olan münasebetlerde hususi elçiler gönderildiği bilinmektedir, ayrıca Bizans İmparatorları da Osmanlı sultanlarının yanında devamlı bir elçi bulundurulardı.

Bizans'tan sonra Osmanlılarla doğrudan münasebet kuran devletlerin başında Macarlar ve Venedik gelmektedir. Macarlarla Osmanlıların münasebetleri 1389'da meydana gelen Kosova zaferi sonrasında başladı. Osmanlıların Balkan coğrafyasında ilerlemesine ilk ciddi direnişi Macarlar gösterdi.

Macarlar, Osmanlılara karşı Avrupa'nın ve Hristiyanlığın savunuculuğunu üstlendiler. Osmanlılara tek başına karşı koyamayacağını anlayan Macarlar 1396 Niğbolu savaşında Haçlı birliğinin oluşmasını sağladı. Ancak I. Bayezid komutasındaki Osmanlı ordusu savaşı kazanarak Macarları hüsrana uğrattı. Macaristan'ın 1526 Mohaç meydan muharebesiyle tarih sahnesinden silinmesine kadar olan süreçte Osmanlılarla Macarlar arasında zaman zaman diplomatik temaslar kuruldu.

Osmanlı-Venedik münasebetlerinin kurulması 1408'de Venediklilerin Osmanlı Devleti'ne elçi göndermesi ile tesis edildi. Bu süreçte Venedik, I. Bayezid'in oğlu Süleyman Çelebi ile barış antlaşması imzaladı. Osmanlı Devleti tarafından 1417 yılında Venedik'e elçi gönderildi. Venedik diğer Avrupa devletleri gibi hareket etmedi, Osmanlılarla ticari çıkarlarının ön planda olduğu bir münasebet tesis etti. Osmanlı Devleti güçlü olduğu dönemlerde kendisi ile münasebette olan devletlere karşı tavizsiz ve yaptırımcı bir politika izledi. Bu süreçte izlenen siyasi ve diplomatik tavrın neticesinde, hiçbir devleti eşit hakları haiz muhatap kabul etmeme anlayışı yerleşmeye başladı. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde Anadolu beylikleri ile münasebetlere bakıldığında kendilerine problem olabilecek beylikleri topraklarına kattıkları ve diğer beyliklerle olan münasebetleri dostane bir şekilde yürütmeye çalıştıkları görülmektedir. Ayrıca siyasi evlilikler Anadolu beylikleri ile olan münasebetlerde de etkin bir diplomatik yoldu.

Osmanlı Devleti'nin ilerleyişini 1389'da meydana gelen I. Kosova Savaşına kadar önemsemeyen

Avrupa bundan sonra dikkatini Osmanlılar üzerine çevirdi. Osmanlı Devleti'nin izlediği askeri ve siyasi politikanın yanı sıra diplomatik münasebetleri hızlı bir şekilde Balkan coğrafyasında ilerlemesine ve Doğu Avrupa sınırlarına dayanmasını sağladı. Avrupa ve Balkan devletleri Osmanlı Devleti'ni durdurmak için Haçlı birlikleri oluşturmaya çalışsa da başarılı olamadı. 1453 yılında İstanbul'un fethi ile Osmanlı Devleti bir cihan devleti haline geldi.

1453'ten 1606'ya Kadar Olan Dönem

Osmanlıların İstanbul'u fethi Avrupa'da büyük bir yankı uyandırdı. Papalık yeni haçlı seferleri hazırlama girişiminde bulundu. Hıristiyan aleminin bir arada olacağı büyük bir kuvvetle Osmanlıları durdurmak, balkan coğrafyasından atmak ve başarılı olunabilirse İstanbul'u tekrar ele geçirmek Papalık kurumunun asıl gayesi haline geldi.

Fatih Sultan Mehmed İstanbul'un fethinden sonra Roma'nın tek varisi olarak hareket etmeye başladı. Fatih Sultan Mehmed Anadolu, Balkanlar ve Avrupa'da hakimiyeti sağlamak için çeşitli stratejiler ve diplomatik yollar kullandı.

Roma İmparatoru V. Karl ile Fransa Kralı I. Fransuva arasındaki siyasi rekabet Osmanlıların Avrupa siyasetinde belirleyici unsur olmasına neden oldu. 1525'de Pavia savaşında V. Karl tarafından I. Fransuva esir edilince Osmanlı-Fransa yakınlaşması başladı. İmparatora karşı Fransızlar Osmanlı Devleti'nden yardım istedi. Osmanlı-Avusturya çekişmesinde bir dizi savaş gerçekleşti. 1532 yılında gerçekleşen Alaman seferi ve akabinde imzalanan 1533'teki İstanbul Antlaşması Osmanlıları Avrupa karşısında hem siyasi olarak hem de diplomatik olarak üstün konuma getirdi.

1580 yılında III. Murad tarafından İngiltere'ye ticari imtiyazlar verildi. Osmanlıların, İngilizlere imtiyaz vermesindeki amaç İspanya ve Portekiz'e karşı oluşturulabilecek ittifak düşüncüydü.

Onbeş Yıl Savaşları döneminde Avusturya ile Osmanlı devleti arasında 1606'da Zıttoruk Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletler nezdindeki ilişkiler açısından yeni bir döneme girildi. Bu antlaşma ile daha önce diplomatik protokolde "Viyana Beyi" veya "Nemçe Kralı" olarak adlandırılan Avusturya-Roma İmparatoru'nun "Kayserlik" ünvanı tanınıyordu.

1606'dan 1699'a Kadar Olan Dönem

Zıttoruk antlaşmasından sonra Osmanlılar diplomatik olarak güç kaybetti. 1683 yılındaki II. Viyana Kuşatması başarısızlıkla sonuçlandı. 1699 yılında yapılan Karlofça antlaşması ile Osmanlılar Doğu Avrupa'da geri çekilmeye başladı. Karlofça Antlaşması Osmanlı Devleti'nin yavaş yavaş Doğu Avrupa'dan ve Balkanlar'dan çekilmesine neden oldu. Bu barış antlaşması ile daha önceleri Moskov Prensi olarak kabul edilen Rus Çarı, İmparator olarak kabul edildi.

Osmanlı Diplomasi Teşkilatı

Divân-ı Hümâyün ve Nişancı

Divân-ı Hümâyün, Fatih Sultan Mehmed döneminde tam teşekküllü hale geldi ve devletin siyasi ve diplomasi alanındaki en önemli makamı oldu. Dış politika ile ilgili konular Divân-ı Hümâyün'da tartışılır öyle karar verilirdi. Diğer devletlerden gelen elçilik heyetleri de önce divan, sonra vezirazam ve gerekli hallerde de Padişah huzuruna çıkarılırdı. Bu sayede diğer devlet temsilcileriyle görüşmeler yapılırdı.

Nişancı bütün bürokratik işlere başkanlık ederdi. Nişancının emrinde Divân-ı Hümâyün kâtipleriyle reîsülküttâb çalışırdı. Nişancı, I. Bayezid devrinden itibaren yetkilerinin bir kısmını nezareti altında bulunan katip zümresine terk etmeye başladı. Bâb-i Âsafî veya Bâbîâli denilen Paşa kapısı XVII. yüzyılda devlet işlerinde divanın yerini almaya başlayınca reîsülkütâb buradaki en önemli bürokratlardan biri haline geldi. Reîsülküttâblık nişancının yerine bürokrasinin amiri oldu.

Reîsülküttâblık

XVII. yüzyılda Bâbîâli'nin kurulması ile birlikte reîsülküttâblık buraya taşındı. Sadrazamın iş yoğunluğunun artması nedeni ile birçok görev resmi olarak olmasa da fiilen reîsülküttâblara verildi. Yüzyılın sonlarına doğru reîsülküttâblar kendine bağlı olan birimlerdeki tek yetkili haline geldi. Diğer devletlerden gelen elçilerle ön görüşmenin yanı sıra sefer esnasında ortaya çıkan işe temini, asker alınması, ordunun sevk ve idaresi gibi önemli birçok görevi icra ediyordu. Bu dönemde kethüdâ bey, çavuşbaşılık ve reîsülküttâblık Bâbîâli'nin önemli memuriyetleriydi.

Devletin haricî işleri reîsülküttâb tarafından yürütülmeye başlayınca zamanla Haricîye Nazırı (Günümüzdeki Dışişleri Bakanı) haline geldi. Her türlü diplomatik faaliyetler ve yazışmalar onun tarafından yürütülmeye başlandı. II. Mahmud döneminde 1836'da Hariciye Nezareti kurulana kadar reîsülküttâblık makamı önemini korudu.

Divan Tercümanları

Osmanlı Devleti kuruluş yıllarından itibaren yabancı devletlerle diplomatik münasebetlere girdi. Diğer devletlerle yapılan yazışmaların tercüme edilmesi veya herhangi bir konu üzerinde diğer devlet temsilcileri ile yapılacak müzakerelerde en önemli görev divan tercümanlarına düşmekteydi. Fatih Sultan Mehmed döneminden itibaren Türkçe bilen İstanbullu Ortodoks Rumlar bu göreve getirildi. Fener adlı mahallede ikamet ettikleri için Fenerliler diye anıldılar.

Elçi ve Elçilik Heyetleri

A. Osmanlı Elçilik Heyetleri

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren Anadolu Beylikleri, Bizans İmparatorluğu ve diğer yabancı devletlere elçiler gönderdi, aynı zamanda bu devletler de Osmanlı Devleti'ne elçiler gönderdi. Osmanlı Devleti sınırların genişlemesiyle birlikte birçok devletle siyasi ve diplomatik münasebetlerde bulundu. Bu diplomatik hususlar her devlete karşı belirli bir düzen içerisinde işlemedi. Diplomatik münasebet kurulan devletin dost veya düşman, müslüman veya gayrimüslim olmaları, mezhep durumları belirleyici unsurdu.

XVIII. Yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Devleti yabancı devletlere gerekli görülen hallerde elçi gönderirdi. Gönderilen elçi veya elçilik heyeti geçici mahiyetteydi. Osmanlı Devleti diğer devletlere, saltanat değişimlerinin (cülûs) bildirilmesi, yabancı hükümdarların tac giymeleri, savaş hali ve barış şartlarının görüşülmesi, iki devlet arasında ittifak veya antlaşma yapılması, kazandıkları zaferleri duyurmak, antlaşmalardan sonra dostluğu teyit etmek, sınır anlaşmazlıklarını gidermek, diğer devletlerden gelen mektuplara Padişah tarafından yazılan cevapların gönderilmesi gibi hallerde elçi gönderirdi. Giden kişiler elçilik görevinin yanı sıra buldukları ülkelerin askeri, iktisadi ve siyasi durumları hakkında da bilgiler toplarlardı. Osmanlı elçilerinin görevi her ne olursa olsun gönderildikleri devletlerin hükümdarlarına ve ileri gelenlerine hediye götürmeleri adettendi. Elçiler sınıra vardıklarında komşu devletlere bir törenle ve mazbata ile teslim edilirdi. Eğer karşılıklı elçilik heyetleri gidip geliyorsa bu teslim ve tesellüm bir mübadele şeklini alırdı. Elçiler sınırdan içeri girdiklerinde artık o devletin misafiri sayılmakta ve her türlü ikamet ve iâşe masrafları, misafir oldukları devlet tarafından karşılanmaktaydı.

B. Yabancı Devletlerin Elçilik Heyetleri

Yabancı elçiler Osmanlı sınırlarından içeri girdikleri andan itibaren İslami eman telakkisine göre misafir sayılırlardı. Bu nedenle yol güvenlikleri, iâşeleri ve barınma ihtiyaçları devlet tarafından karşılanırdı. Osmanlı Devleti ile elçinin geldiği devlet arasında diplomatik bir kriz halinde veya savaş halinde gelen elçiler haps edilirdi.

Elçilerin Divân-ı Hümâyun'a kabulü, padişahın huzuruna çıkışı ve sadrazam tarafından kabulü belli kaideler içerisinde gerçekleşirdi. Elçinin saraya gelişi galebe divanı olarak da bilinen kapıkulu askerlerinin maaş dağıtımını münasebetiyle yapılan ulufe divanlarına denk getirilirdi. Osmanlı Devleti'nin güç ve kudretini göstermek için Divân-ı Hümâyun ve elçinin ziyaret edeceği diğer yerler en iyi şekilde döşenir ve süslenirdi. Gayrimüslim devlet elçileri maiyetiyle birlikte Alay Köşkü önünden geçer, güneş doğması sırasında Bâb-ı Hümâyun'a gelirdi. Müslüman devletlerin elçileri ise sabah namazını Ayasofya Camii'nde kıldıktan sonra Bâb-ı Hümâyun'a gelirdi. Karşılama merasimin ardından Ortakapı'ya oradan da ikinci avludan geçerek Divân-ı Hümâyun'a getirilen elçiler Müslüman veya gayrimüslim olmalarına göre kendilerine gösterilen yerlere oturlardı.

Divan toplantısı yapılır sonra elçilerin koltuklarına ikişer kapıcı başı girerek padişahın huzuruna çıkartılırdı. Elçinin hükümdarından mektup getirmesi şarttı, aksi halde padişahın huzuruna kabul edilmezlerdi. Elçiler padişahın huzurunda mektuplarını sunduktan sonra cevabi mektubu beklerlerdi, bu süre bazen dört beş ayı bulabilirdi.

Avrupa'dan gelen elçiler İstanbul'un fethinden sonra Eminönü'nde ve Çemberlitaş'ta bulunan elçi hanında misafir edilirdi. Yabancı devletler tarafından geçici elçiler cülus tebriği, yardım talebi, yıllık cizyenin takdimi, antlaşma şartlarının görüşülmesi gibi nedenlerle Osmanlı Devleti'ne gönderilirdi.

İstanbul'un Bir Diploması Merkezi Haline Gelmesi

Fatih Sultan Mehmed tarafından feth edilen İstanbul kısa bir sürede dünyanın en önemli ticaret ve diploması merkezi haline geldi. Diplomasının kurucusu olarak görülen Venedik 1454 yılında İstanbul'da daimi elçilik açtı. Venedik'ten sonra siyasi ve ticari ilişkilerin gelişmesine paralel olarak birçok Avrupa devleti İstanbul'da daimi elçilikler açtı.

Diplomasi, uluslar arası ilişkileri kapsayan geniş bir tanıma sahiptir. Yabancı ülkelerle ilişkiler, anlaşmalar, çözümler, ittifaklar, hukuki, siyasi, ekonomik ilişkiler bütünüdür.

Klasik dönemde güçlü bir Osmanlı Devleti bu ilişkilerin şartlarını ve muhtevasını belirleyen taraf olmuştur. Kısacası Osmanlı siyasi tarihiyle paralel şekilde seyreden dış ilişkiler süreç içerisinde Avrupa'da diplomasi alanında yaşanan gelişmelere göre şekillendi. Klasik dönem sonrasında bu nedenle devletin tavrı değişmek durumunda kaldı. Özellikle 18. yüzyılda Avrupalı devletlerle fiili "savaş" yerini "diplomasi"ye bıraktı ve bu yeni eğilim dış ilişkileri derinden etkiledi.

Osmanlı Devleti'nin yabancı elçilik faaliyetleri Fatih Sultan Mehmed devrinde İstanbul'da görev yapan Venedik Balyoslarına kadar götürülebilmektedir.

Sultan III. Selim dönemi Osmanlı Devleti'nin Yenileşme Hareketleri açısından son derece önemli bir safhadır. Devlet adamları devletin asli menfaatleri açısından elçilikler açmak lazım geldiğini anladılar. III. Selim döneminde ilk Osmanlı ikamet elçilerinin görevlendirilmeleri gerçekleşti. Avrupa'nın önde gelen merkezlerinde ikamet elçilikleri kuruldu. İlk olarak 1793 yılında Londra'da daha sonra 1797'de Paris, Berlin ve Viyana'da elçilikler kuruldu.

TANZİMAT DÖNEMİNDE OSMANLI DİPLOMASİSİNE GENEL BİR BAKIŞ

Sultan II. Mahmud döneminde 1821'de Tercüme Odası'nın açılması ile yabancı lisan bilen ve Avrupa'yı tanıyan kişiler Osmanlı diplomasisini yürüttü. 1836'da Hariciye Teşkilatı yeniden şekillendirildi.

Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti sorunların çözümünde diplomasiyi ön plana çıkardı. Bir yandan Hariciye Nezareti başarılı bir kurum haline getirildi. Yabancı ülkelerde ikamet elçilikleri kuruldu, Reisü'l-küttablık makamı Hariciye Nezareti'ne çevrildi, etkin bir şekilde örgütlendi. Reisü'l-küttab iken Hariciye Nazırı unvanını ilk alan kişi Mehmed Akif Paşa olmuştur.

Tanzimat bürokratlarının yıldızı Mustafa Reşid Paşa Tanzimat Fermanı'nın yayınlanmasında büyük rol oynadı.

TANZİMAT FERMANI SONRASI OSMANLI DİPLOMASİSİ

Tanzimat Fermanı 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edildi. Bu ferman Osmanlı modernleşmesi alanındaki en önemli adımlardan birisidir. Tanzimat Fermanı, bu faaliyetleri şahsî tercih veya irade olmaktan çıkarmış, bu yenileşme adımları devletin vazgeçilmez resmî siyaseti haline gelmiştir.

Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlayan yeni dönemde Osmanlı dış işleri teşkilatlanma yoluna gitmiştir. Devletin modern bir Dış İlişkiler teşkilatlanması ve kurumsallaşması bu süreçte olmuştur.

1821'de Bab-ı ali Tercüme Odası, 1836'da Hariciye Nezareti teşkil edildi. 1846'da Hariciye Teşrifatçılığı, 1851'de Hariciye Mektupçuluğu, 1856'da ise dış yazışmalar için Tahrirat-ı Ecnebiyye Odası kuruldu.

DÖNEMİN DİPLOMATİK MESELELERİ

Tanzimat dönemi Osmanlı diplomasisinde denge politikalarının uygulandığı bir mecrada ilerlemiştir. Tanzimat'ın ilanından sonra uluslararası siyasi sorunlar peş peşe ortaya çıkmaya başladı. Bu sorunların hepsi de uzun soluklu ve devleti epey uğraştıran bir süreç halini aldı.

İlk sorun 1833 Hünkâr İskeleyi Antlaşmasından doğan Boğazlar sorunu idi. Bu antlaşmanın süresi 1841 yılında doluyordu. Söz konusu antlaşmanın yeni hükümlerle uzatılması Boğazlar sorununun uluslararası bir hal almasına neden oldu. Avrupalı büyük devletler Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki himaye yaklaşımının devamını istemiyorlardı.

Bu dönemde Osmanlı diplomasisini meşgul eden diğer bir sorun ise Macar Mültecileri sorunu idi. Macaristan lideri Layoş başta olmak üzere Macar İhtilalcileri Osmanlı topraklarına sığındılar.

Avusturya ve Rusya suçlu olarak gördükleri bu sığınmacıların derhal iadelerini istediler.

1808 yılında bir yangın geçirmiş ve iki kubbesi zarar görmüş olan Kamame Kilisesi'nin tamir işleri cemaatler arasında paylaşılmadığından uzun süre sürüncemede kaldı. Kilise, Rum-Ortodoks, Latin-Katolik ve Ermenilerden başka, özellikle bu cemaatlerin kontrol etmek istedikleri Kıpti, Süryani ve Habeşi gibi cemaatlerin de mevcudiyetlerini muhafaza etmek için mücadele ettiği bir mekândı. 1850 yılında Bab-ı aliye başvuran Fransa tamir işlerinin Katoliklerce yapılması konusunda bir muhtıra verdi. Bu durum azınlıkta olan Katolikleri memnun ederken, Ortodoksları rahatsız ediyordu.

Kutsal yerler meselesi Rusların da aktif şekilde devreye girmesiyle iyice çıkmaz bir hal aldı. Bu meselenin çözümü için 1853'te İstanbul'a gönderilen Prens Mençikov Osmanlı Devleti'nden;

Beytullahim Kilisesi ile Hz. İsa'nın doğduğu yerin anahtarının Ortodokslara bırakılması, Kamame Kilisesinin tamiri hakkının Fener Rum Ortodoks Patriği'ne bırakılması, Osmanlı topraklarında yaşayan

Ortodoksların Rus Çarı'nın "himayesi altına" girmesi gibi ağır taleplerde bulundu. Devlet Rus taleplerini reddetti.

Kırım Harbi'ne doğru evrilen bu hadiseye karşı Osmanlı Devleti, İstanbul Boğazı'nı tahkim etti, Donanmayı Büyükdere'de topladı, Rumeli'deki kaleleri tamir ettirdi ve güçlendirdi, Balkan cephesine asker yığdı. 1853 Kasım sonlarında fırtına nedeniyle Sinop'a sığınan Osmanlı donanmasının Ruslar tarafından yakılması savaşın gidişatını etkiledi. İstanbul ve Boğazların tehdit altına girmesi İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne yardım etmesini doğurdu. İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak ve yeni reformlar yapılmasını sağlamak için 12 Mart 1854'de Rusya'ya savaş ilan ettiler.

Paris Kongresi 1856'da Osmanlı Devleti, Rusya, İngiltere, Fransa, Piyemonte, Avusturya ve Prusya'nın katılımıyla toplandı. 30 Mart 1856'da Paris Antlaşması imzalandı. Antlaşmaya göre; Eflak-Boğdan ve Sırbistan'ın Avrupalı devletlerin toplu himayesinde olması, Karadeniz'in tarafsızlığı, Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunan tüm Hristiyan ve Müslümanlara Avrupa garantisi altında yeni haklar verilmesi taahhüt ediliyordu.

PARİS ANTLAŞMASI ve ISLAHAT FERMANI

Kırım Harbi'nin akabinde Paris Kongresi'nin gündemini belirlemek amacıyla 1 Şubat 1856'da Viyana'da yapılan toplantıya Osmanlı Devleti savaşı kazanmış olmasına rağmen dahil edilmedi. Bu toplantının en önemli gündem konusu; Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyan tebaanın haklarını ve imtiyazlarını içeren bir maddeyi antlaşmaya koymaktı. Osmanlı devlet adamları Avrupalı devletlerden önce davranarak diplomatik bir hamle yaptı. Sadrazam Âli Paşa, Hâriciye Nâzırı Fuad Paşa gibi Osmanlı devlet adamlarından ve yabancı devletlerin diplomatlarından oluşan kurulun Kırım Harbi sürecinde alt yapısı oluşturulan ve ortaklaşa hazırlanan metni Sultan Abdülmecid'in onayıyla 18 Şubat 1856'da ilan edildi.

Islahat Fermanı hem hazırlanışı hem de içeriği ile genel bir hoşnutluk sağlayamadı. Fermandaki eşitlik hükümleri ve azınlıkların da bu eşitlik anlayışı doğrultusunda askerlik hizmetiyle yükümlü kılınmaları fermana karşı başta tepki oluşturdu. Her ne kadar antlaşmanın iç işlerine müdahale olmayacağı hükme bağlanmışsa da dış müdahaleler giderek arttı.

ISLAHAT FERMANI SONRASINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN DİPLOMASİSİ

Islahat Fermanı'nın hazırlanması ve ilan edilmesi konusunda Osmanlı devlet adamları arasında fikrî ayrılıklar vardı. Eski Sadrazam Mustafa Reşid Paşa, 4. maddenin Müslümanlar ile Hristiyanları her bakımdan tam eşit hale getirmesi üzerinden uyarılarda bulunuyordu. Söz konusu maddenin Avrupalı devletlerin Osmanlı'nın iç işlerine karışma hakkı vereceğini, bunun da devletin bağımsızlığının ihlali anlamına geleceğini söylemekteydi.

1861'de Sultan Abdülmecid'in ölümü üzerine tahta Sultan Abdülaziz geçti. Aynı yıl Sırbistan ve Karadağ isyanları çıktı. Sırbistan süreç içinde önce özerk oldu, sonra da 1878'de bağımsızlığını elde etti.

1863 baharında Sultan Abdülaziz, Mısır'a gitti. Stratejik önemi gittikçe artan Mısır'da İsmail Paşa vali idi. İsmail Paşa 1841 düzenlemesinden ziyade yönetimde babadan oğula geçen bir statüyü istiyordu. Sultan Abdülaziz 28 Mayıs 1866'da bir ferman yayınlayarak "babadan oğula geçme" prensibini kabul etti. 2 Haziran 1866'da "hidiv" unvanının Mısır valilerine tevdi edilmesiyle Mısır'ın özerkliği konusunda yeni adımlar atıldı.

Bu dönemin önemli sorunlarından birisi de Girit Sorunudur. İngiltere'nin 1864'te İyon denizindeki Yedi Ada'yı Yunanistan'a bırakması bağımsız Yunanistan'a doğru adım atılması demektir. Büyük Yunanistan "Megali İdea" fikri Ruslar tarafından da kabul buluyordu. 2 Eylül 1866'da Hacimihalidis adlı bir Rum'un önderliğinde Girit'te ayaklanma başladı. Girit İsyanı dış dünyada Osmanlı'ya karşı bir olumsuz propagandaya vesile oldu. 4 Ocak 1868'de Girit'te genel af ilan edildi, iki yıl için tüm vergiler kaldırıldı. Akabinde Girit'e yeni bir statü verilmesi, yarı otonom bir statüye kavuşmasıyla hadise neticelendi.

Girit İsyanı nedeniyle Osmanlı Devleti'ne karşı yürütülen bu olumsuz propaganda devam ederken Sultan Abdülaziz 1867'de Fransa ve İngiltere'ye davet üzerine seyahate çıktı. Ziyaretin asıl amacı İngiltere ve Fransa'nın Rusya'nın Balkanlardaki emellerine karşı Osmanlı'ya destek olmasını sağlamaktı. Girit isyanı sebebiyle seyahat sıkıntılı bir havada geçti.

MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE OSMANLI DİPLOMASİSİ

1870'lerin sonlarından itibaren özellikle Almanya güçlendi, dünyanın çeşitli bölgelerinde sömürgeler elde etmeye girişti. 1890'lardan itibaren Osmanlı Devleti'yle Almanya ilişkileri yoğunlaştı. Avusturya-Macaristan bir yandan Bosna'daki ayrılıkçı hareketleri engellemek bir yandan da kendi bünyesindeki Slav unsurları kışkırtan Sırbistan nedeniyle Ekim 1908'de Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini açıkladı. Osmanlı Devleti, Avusturya-Macaristan'la savaştığı güçte değildi, ilhakı protesto için Avusturya mallarını boykot kararı aldı. Şubat 1909'da Avusturya-Macaristan ile bir antlaşma yaparak, Bosna-Hersek'teki egemenlik haklarından vazgeçti. Sırbistan bu ilhaka en fazla tepki gösteren devletti. Bunun kendisine gözdağı verilmek için yapılmış bir hareket olduğunun farkındaydı. İç siyasi çalkantılarla meşgul olan Rusya Sırbistan'a destek çıkamadı, Sırbistan Avusturya-Macaristan

karşısında yalnız kaldı.

Jön Türkler II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında Osmanlı Devleti'nin Almanya'dan uzaklaşıp İngiltere'ye yanaşması için çaba gösterdiler. Jön Türkler, II. Abdülhamid'in yakın ilişki içinde olduğu Almanya'ya soğuk bakıyordu. Meşrutiyetçiler, parlamenter demokrasinin beşiği olması nedeniyle İngiltere'ye büyük sempati duyuyordu. Ekim 1908'de Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilanı, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhakı Jön Türkler'in Rusya'ya ve Avusturya-Macaristan ile bu devletin yakın müttefiki Almanya'ya olan kuşkularını arttırdı. Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında bir ittifak kurulması için İttihat ve Terakki Partisi'nin merkez komitesinden Ahmed Rıza ve Nazım Beyler, Kasım 1908'de Londra'da İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey ile görüştüler.

İngiltere ve Fransa'nın isteksizliğine rağmen İttihatçılar artık belirginleşmeye başlayan Üçlü İtilaf'a yaşamaktan yanaydılar. 1911'de İtalya'nın Trablusgarb'ı işgali ve Trablusgarb Savaşı da, Osmanlı Devleti'ni İngiltere'ye bir adım daha yakınlaştırdı. Çünkü İtalya'nın müttefiki durumundaki Almanya bu saldırıyı engelleyecek bir şey yapmamıştı. Bu dönemde Osmanlı basınında, Hindistan'da kalabalık bir Müslüman nüfusa sahip olan İngiltere'nin tepkisini çekmemek için, Hüseyin Cahit'in öncülüğündeki Panislamist yazıları yayınlamama kampanyası başlatıldı.

Ekim 1912'de Balkan Savaşı başladı. Osmanlı Devleti İtalya ile barış yapmak zorunda kaldı. 20 Ekim 1912'de sadrazamlığa getirilen İngiltere yanlısı Mehmed Kamil Paşa İngiltere'yi ve Rusya'yı uyardı. Bundan sonra sırası ile Balkan Savaşları ve I. Dünya savaşına giden süreç başladı.

Klasik Dönem Osmanlı Maliye Teşkilatı

Giriş

Osmanlı Devleti'nin malî teşkilatının kökeninde önemli ölçüde İlhanlı tesiri görülmektedir. Osmanlı maliyesinin başı olan defterdar, İlhanlı maliyesinin amiri "Derterdari-i Memalik" ile aynı unvana sahiptir. Pek çok malî, idarî ve askerî terimlerin yanı sıra malî yılbaşı Nevruz, muhasebe defterlerinde kullanılan "tarih" gibi ana başlığın Osmanlılarda kullanılıyor olması İlhanlı etkisinin örnekleridir.

Uzun zaman içinde oluşan Osmanlı maliyesinin bütün esaslarıyla ortaya çıktığı dönem XV. yüzyıldır.

Defterdar

Defterdarların görevleri ile ilgili ilk hukuki düzenleme Fatih Kanunnâmesi'dir. Fatih Sultan Mehmed'in Kanunnâmesi'nde defterdar, padişahın malının vekili olarak tanıtılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinde bir defterdar varken devletin genişlemesi ile beraber sayıları artmıştır. Bunlardan Rumeli defterdarı baş defterdar olup şikk-ı evvel de denilmektedir.

Yeni kurulan defterdarlıklardan bazıları kapandıysa da XVI. yüzyılın sonunda Rumeli, Anadolu ve şikk-ı sâni defterdarlıkları adıyla üç defterdarlık kalmıştır.

Mal defterdarlarından atanan Rumeli defterdarının görevlerinden bazıları hazinenin açılması ve kapanmasına, hazineden para çıkışına nezaret etmek, Divan-ı Hümâyûn üyesi olarak malî konularda dava dinlemek ve karar vermektir.

Baş defterdarın icraat ve tahsilatta icra memuru olarak maiyetinde beş vazifeli bulunmakta olup bunlar, baş bâkikulu, cizye başbâki kulu, veznedarbaşı, sergi halifesi ve sergi nazırıdır. Bunlardan baş bâkikulu devlet gelirlerinin tahsil edilmesinden, cizye bâş bâkikulu cizye dolayısıyla borçlu olanlar ile iltizama verilmiş cizyelerin mültezimlerinden borcu olanların takip edilmesinden, veznedarbaşı tahsilat ve tediye edilmesinden, sergi halifesi ve sergi nazırısı ise hazine muamelatının defterinin tutulmasından mesuldü.

Baş defterdarın idaresindeki merkez malî teşkilatını maliye daireleri oluşturmaktadır. Bu bürolar eyaletlerde ve merkezdeki gelirleri, giderleri veya her ikisini de yönetmekte, hazinenin gelir-gider hesaplarını tutmakta ve koordinasyon görevini üstlenmektedir.

XVIII. yüzyılda çoklu hazineye geçiş yapılmasıyla beraber Hazine-i Âmire'nin defterdarına Baş defterdar (şikk-ı evvel defterdarı), İrâd-ı Cedid Hazinesi amirine Şikk-ı Sâni Defterdarı, Tersâne Hazinesi'ninkine Şikk-ı Sâlis ve Zahire Hazinesi'ninkine de Şikk-ı Râbi Defterdarı denildi. II.

Mahmud döneminde Mukataat Hazinesi kuruldu ve başındaki kişiye nâzır adı verildi. 1834 yılında bu hazinenin adı Mansûre Hazinesi oldu ve başındaki kişiye Mansûre Defterdarı denildi.

Osmanlı Devleti'nde taşrada merkez maliyesini temsil eden, beylerbeylerinden tamamen müstakil eyalet ya da kenar defterdarlıkları bulunmaktadır.

Eyaletlerde beylerbeyinin emri altında tımar işleriyle ilgilenen tımar defterdarları bulunmaktadır.

Hazineler

Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar İç ve Dış Hazine olmak üzere iki tür hazinesi vardı. Bunlardan dış hazine; Hazine-i Âmire, Taşra Hazinesi, Birûn Hazinesi, Maliye Hazinesi, Divân-ı Hümâyûn Hazinesi adlarıyla anılırdı.

Dış Hazine devletin asıl hazinesi olup gelirler burada toplanır, giderler buradan karşılanırdı. Dış Hazine'den esas itibarıyla sorumlu olanlar sadrazam ve baş defterdardı.

Osmanlı Devleti'nin ikinci hazinesi İç Hazine veyahut Enderûn-ı Hümâyûn Hazinesi adıyla bilinen hazineydi. Bir ihtiyat hazinesi olan iç hazine ihtiyaç halinde Maliye Hazinesi'ne yardım ederdi. İdaresinden hazinedarbaşı mesul tutulmuştu. XVII. yüzyılda iç hazinenin nakit yönünden erimesi hazine kethüdasını ön plana çıkarmış ve hazinenin bütün sorumluluğu hazine kethüdasına ait olmuştur. İç hazinede altın, gümüş gibi paraların yanı sıra kıymetli altın ve mücevherler, kıymetli kumaş ve eşyalar bulunmaktaydı. İç hazinenin almadığı bu türden değerli eşyalar bodrum hazinesi, has oda hazinesi, ifraz hazinesi, çilhane hazinesi, has ahur hazinesi, hil'at hazinesi gibi iç hazineye bağlı hazinelere konulurdu.

Osmanlı sarayında padişahın özel hazinesi olarak Ceyb-i Hümâyûn Hazine'si de vardı. Gelir ve giderleri olan hazinenin adı daha sonra Hazine-i Hassa olarak anılmışsa da 1909 senesinde yerini umum müdürlüğüne bırakmıştır.

Osmanlı Devleti XVIII. yüzyılda tek hazineli sistemden çok hazineli sisteme geçiş yapmak zorunda

kalmıştır. Bunda devletin pek çok savaşta yenilgi alması etkili olmuştur. Bu dönemde Darbhâne-i Âmire, Hazine-i Âmire'nin yedeği durumuna gelmiştir.

Sultan III. Selim zamanında çok hazineli döneme geçiş yapılmıştır. Bu dönemde İrâd-ı Cedîd, Zahire ve Tersâne Hazinesi kurulmuştur. Sultan II. Mahmud döneminde Mukataat Hazinesi oluşturulmuştur. Bu hazine 1834 yılında Mansûre Hazinesi'ne dönüştürülmüştür. 1841 senesinde bütün hazineler Maliye Nezareti'ne katılarak tek hazine, tek bütçe sistemine geçilmiştir.

Bütçeler

Osmanlı klasik dönem bütçeleri bir önceki yılın gelir ve giderlerini göstermek üzere hazırlanmış olup bütçeler padişah haslarının gelirleri ile merkezden yapılan harcamaları yansıtmaktadır. Padişah hassı dışında kalan dirlikler bütçede gösterilmemektedir. Bunun tek istisnası 1527-1528 senesine ait bütçede olup burada diğer dirliklere de yer verilmiştir.

Bütçenin gelirleri mukataa, avarız ve cizyedir. Mukataa gelirleri devletin olmakla birlikte ocaklık ve has olarak ya da vakıflara tahsis edilebilmektedir.

Bazı gelir kaynakları mukataa haline getirilerek üç usulde işletilmektedir. Bu usuller emanet, iltizam ve malikânedir. Bunlardan ilkinde devlet kendi görevlisini mukataanın işletilmesi için görevlendirilmekteydi. İkinci ve üçüncü yöntemde mukataa, mültezim denilen şahıslar tarafından belli süreler içinde tasarruf edilmekteydi.

Avarız olağanüstü durumlarda alınan bir vergi iken düzenli bir vergi haline gelmiştir. Cizye, gayrimüslim Osmanlı tebaası erkeklerden alınan bir baş vergisidir.

Osmanlı Devleti'nin bütçe giderlerinde kamu yatırımları yer almamaktadır. Bu durumun nedeni çeşitli bayındırlık, eğitim, sağlık, diyanet gibi yatırımların hazine tarafından değil vakıflar, ocaklıklar aracılığıyla ve bazı vergi muafiyetlerle sağlanıyor olmasıdır. Bütçenin giderleri arasında en fazla paya mevâcib de denilen maaş ödemeleri yer almıştır. Bunların dışında sarayın bakım ve onarım masrafları, has karşılığı ödenekler ile salyâneler diğer giderleri oluşturmuştur.

İDARİ TEŞKİLÂT

Tarihî Arka Plan

Osmanlı Devleti'nde maliye teşkilâtı I. Murad zamanında Çandarlı Kara Halil Paşa ve Karamanlı Rüstem Paşa tarafından kurulmuştur. Maliye teşkilâtı başlangıçta doğrudan veziriazama bağlanmıştır. Ancak devletin gelişimine paralel olarak malî teşkilât da zamanla genişlemiş ve müstakil bir kurumsal kimliğe kavuşturularak Defterdarlık makamına bağlanmıştır.

Geleneksel bir tarım imparatorluğu olan Osmanlı Devleti, mevcut üretim-tüketim ilişkileri ve ulaşım-iletişim kabiliyetleri çerçevesinde kendine özgü ve etkin bir idarî teşkilât oluşturmuştur. Osmanlı Devleti, 18. yüzyılın sonuna kadar toplam vergi hasılatına oranla nispeten küçük bir merkezî hazineye sahiptir. Hazine-i Âmile adı verilen merkezî devlet hazinesinde, havass-ı hümâyûn denilen bölgelerin vergileriyle cizye, avârız ve nuzûl gelirleri toplanmaktadır. Hazine-i Âmile ve tımar sahaları dışındaki kaynakların toplandığı, doğrudan padişahlara ait olan ve Ceyb-i Hümâyûn denilen bir iç hazine de bulunmaktadır.

16. yüzyılın sonundan itibaren iç ve dış gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin klasik yapısını sarsmaya başlamıştır. Ateşli silah teknolojisinde yaşanan gelişmeler, savaşların uzaması en önemli sebeplerdendir. Aynı dönemde yaşanan nüfus artışı tımar topraklarının yetersiz kalmasına, Amerika'nın keşfiyle Avrupa'ya taşınan bol miktarda altın ve gümüş ise yüksek enflasyona yol açmıştır.

Klasik dönem sonrasında Osmanlı Devleti çözülmeye başlayan tımar sisteminin yerine iltizam usulünü getirmiştir. İltizam, bir bölgenin vergi gelirlerinin 1 ilâ 3 yıllık bir zaman için bir mültezime verilmesi, gelirlerin bu mültezimden peşinen alınması esasına dayalı bir sistemdir. 1695 Ocak fermanıyla iltizam süresi ömür boyu olacak şekilde değiştirilmiş ve malikane usulüne geçilmiştir.

III. Selim zamanında askerî alanda Nizâm-ı Cedid adıyla yeni bir ordu ve bu ordunun giderleri için İrâd-ı Cedid adıyla yeni bir hazine kurulmuştur. II. Mahmud döneminde Yeniçeri Ocağı lağvedilmiş, yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusu kurulmuştur. 1834'te Hazine-i Âmile ve Mansûre Defterdarlığı kurulmuştur.

Merkez Teşkilâtı

Maliye Nezâreti

II. Mahmud zamanında yapılan ıslahatlar, malî alanda önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Bu ıslahatların sonucunda 28 Şubat 1838 tarihinde Maliye Nezâreti kurulmuştur. Abdurrahman Nafiz Paşa "Maliye Nâzırı" unvanıyla bu kurumun başına getirilmiştir.

Tanzimat'ın ilânından sonra yeni bir düzenleme yapılmış ve 1840 yılında Maliye Nezâreti yeniden kurulmuştur.

1840 tarihinden sonra Maliye Nezâreti bünyesinde dördü muhasebe ve dördü kalem olmak üzere sekiz büro teşkil edilmiştir. Bu bürolar Ceride Muhasebesi, Esham Muhasebesi, Mukataat Muhasebesi, Maliye Muhasebesi, Mektubî-i Maliye Kalemi, Ruznamçe Kalemi, Evâmir-i Maliye Kalemi ve Muhallefat Kalemi'dir. Muhasebe büroları maliyeyle ilgili gelir-gider işlemlerini, kalemler ise yazışmaları yapan birimlerdir.

Meclis-i Muhasebe-i Maliye

Tanzimat döneminde Maliye Nezâreti'ne bağlı olarak malî konuları denetlemek ve sonuca bağlamakla görevli bir üst meclis olan Meclis-i Muhasebe-i Maliye oluşturulmuştur. Bu meclis, her türlü malî konu ve sorunla ilgilenmek durumunda kalmışsa da vergilerin düzenlenmesi en önemli görevidir.

Bir başkan ve altı üyeden oluşan Meclis-i Muhasebe-i Maliye'nin bir diğer görevi de Masarifat Nezâreti'nin harcamalarını denetlemektir. 1855 tarihli Bütçe Nizamnamesi'yle bütçe hesaplarının denetimi de Meclis-i Muhasebe-i Maliye'ye bırakılmıştır. Meclis-i Muhasebe-i Maliye 1858 yılına kadar çalışmalarını sürdürmüş, bu tarihte yapılan yeni bir düzenlemeyle Meclis-i Muhasebe adını almıştır.

Zimemat Komisyonu

Tanzimat'ın ilânından önce tahsilat, zimmet ve havale işleri "Zimmet Halifelîği" tarafından yürütülmüştür. Tanzimat'ın ilânından sonra bu kurum kaldırılmış ve görevleri Sergi Muhasebeciliği'ne devredilmiştir. Bu birim, gelen poliçelerin zamanında tahsil edilmesi ve hazineye teslim edilecek paraların zimmet pusulalarının düzenlenmesiyle görevlendirilmiştir. Zimmet Muhasebeciliği, 1851 yılında Zimemat Komisyonu adını almıştır.

Tahsilat Odası

Yapılan düzenlemelere rağmen kayıtlarda düzensizliklere ve devlet gelirlerinin istenen düzeyde olmaması nedeniyle 28 Şubat 1849'da maliye kaleminden 20 kişi seçilerek Tahsilat Odası adıyla yeni bir birim kurulmuş ve başına bir müdür getirilmiştir. Birimin temel görevi kayıtlardaki düzensizlikleri gidermek, hazinenin gelirlerini tespit ve tahsil etmek, zimmet ve poliçe pusulalarıyla bakaya defterlerini takip edip kayıtlarını tutmaktır.

Meclis-i Ziraat

Maliye Nezâreti'ne bağlı olarak kurulan meclislerden biri de Meclis-i Ziraat'tır. 4 Şubat 1843'te kurulan Meclis-i Ziraat, ziraat ve ticareti yaygınlaştırmak, üretimi arttırmak, ülkenin imarı, ithalât ve ihracat gibi konuları incelemekle görevlidir. Bu meclis 1846'da Ticaret Nezâreti'ne bağlanmıştır.

Islahat-ı Maliye Komisyonu

1859'da Kırım Harbi nedeniyle yapılan dış borçlanma sonucunda bu komisyon kurulmuştur.

Komisyonun görevi, yeni malî reformları ve mevcut durumdan çıkış yollarını araştırmaktır. Islahat-ı Maliye Komisyonu'nun adı 1860'ta Meclis-i Âli-i Hazâin olarak değiştirilmiş, 1867'de tamamen kapatılmıştır.

Divan-ı Muhâsebât

Tanzimat döneminde maliye memurlarının hesaplarını denetlemek ve gerekli durumlarda yargılama yapmak üzere 1862'de Divan-ı Muhâsebât kurulmuştur. Divan-ı Muhâsebât, bir başkan, yedi üye ve dört denetçiden oluşmuştur.

Divan-ı Muhâsebât 1876 Kanun-ı Esâsîsi ile anayasal bir statüye kavuşmuş, Fransa örnek alınarak 1878'de hazırlanan kararname ile görev ve yetkileri tanımlanmıştır. Böylece hiçbir bakanlığa bağlı olmayan, müstakil bir tüzel kimliğe sahip olarak bugünkü Sayıştay'ın temelini oluşturmuştur.

Taşra Teşkilâtı

Muhassıllık ve Muhassıl Meclisleri

Tanzimat'ın ilânından sonra merkezileşme teşebbüsleri hız kazanmıştır. Tanzimat'ın uygulanacağı bazı pilot bölgeler seçilmiş, bunun dışındaki alanlarda uygulamaların tedricen yerleşmesi ilkesi benimsenmiştir. Böylece ortaya "Tanzimat-ı Hayriyye icrâ olunan mahaller" ile "müstesnâ mahaller" çıkmıştır.

Tanzimat'ın malî boyutunu hayata geçirmek, vergi olanaklarını araştırmak ve mevcut vergi miktarlarını yeniden belirlemek üzere taşrada görev yapacak maliye memurları görevlendirilmiştir.

Tanzimat dönemi maliyesinin taşradaki uygulayıcısı olacak bu memurların adı muhassıldır.

Muhassıllar, vergi kaynaklarını ve vergi miktarlarını belirlemek, saptanan vergileri toplamak, gelir ve giderleri iki ayrı deftere kaydetmek ve bu defterleri üç ayda bir İstanbul'a göndermekle mükelleftirler. Muhassıllara yardımcı olmak için mahallî meclis ya da taşra meclisi de denilen, bölgenin "emlâk ve itibar sahibi" kişilerinden oluşan Muhassıllık Meclisleri kurulmuştur.

Hiyerarşi ve statüleri tam olarak belirlenmemiş olan farklı memuriyetlerin aynı anda taşrada görev yapmaya çalışması bir karmaşaya yol açmıştır. Özellikle âşar vergisinin toplanması ve aynî olarak toplanan vergilerin nakde çevrilmesi sırasında yaşanan problemler, mahsullerin harman edilememesine yol açacak kadar ileri gitmiştir. Yaşanan bütün bu olumsuzluklar sebebiyle muhassıllıklar 1842 yılında ilga edilmiştir.

Defterdarlar ve Mal Müdürleri

Muhassıllıkların kaldırılmasından sonra eyalet valilerinin malî konulardaki yetkileri genişletilmiştir. Malî işlerin yürütülmesi için eyaletlerde defterdarlar, sancaklarda ise mal müdürleri görevlendirilmiştir. 1858'de çıkarılan Eyaletler Nizamnamesi ile defterdarlık ve mal müdürlükleri lağvedilmiştir.

1864 yılında yapılan yeni mülkî düzenlemeden sonra taşradaki maliye teşkilâtı bir kez daha değişmiştir. Kayıt ve hesap işlerinden sorumlu olan muhasebecilikler kaldırılarak valinin maiyetinde çalışmak üzere tekrar defterdarlıklar kurulmuştur. Ancak defterdarlar her ne kadar valiliğe bağlı olsalar da artık doğrudan doğruya Maliye Nezâreti'ne karşı sorumlu hâle getirilmişlerdir.

HAZİNE

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde biri devletin gelirlerinin toplandığı, diğeri ise padişahın şahsî gelirlerinin aktarıldığı iki hazine bulunmaktadır. Devletin gelir ve giderlerinin yapıldığı asıl hazine, Hazine-i Âmire (Dış Hazine)'dir. Ceyb-i Hümâyûn da denilen iç hazine ise Hazine-i Hassa'dır. Tek hazineye dayalı bu sistem, III. Selim zamanına kadar devam etmiştir.

Çoklu hazine sistemi, gelir ve giderlerin sağlıklı bir şekilde takibini engellemiş, hesaplarda karışıklıklara ve memurlar arasında sürtüşmelere sebep olmuştur. Çok başlılığı gidermek için 1835'te Darphane-i Âmire ile Hazine-i Âmire, "Darphane-i Âmire Defterdarlığı" adı altında birleştirilmiştir. Bu, tek hazine düzenine dönüş için atılan ilk adım olmuş, ancak süreç içinde geri dönüşler de yaşanmıştır.

1840'ta Maliye Nezâreti'nin kurulmasından sonra Hazine-i Âmire ve diğer hazineler ilga edilmiş, bütün gelir ve giderler Maliye Hazinesi'nde birleştirilmiştir. Maliye Hazinesi'nin kurulmasından sonra Padişah'a ait gelir ve giderlerin aktarıldığı Hazine-i Hassa da bu kuruma ilhak etmiştir. Devletin bütün memurları gibi padişah için de bir maaş tahsis edilmiş, devletin her türlü harcaması bu tek hazine

üzerinden gerçekleştirilmeye başlanmıştır.

VERGİLER

Tanzimat Fermanı halkın can, mal ve namus güvenliğinin sağlanmasına işaret ettikten sonra yapılması öngörülen malî ıslahatlara değinmektedir. Buna göre ferman, vergilerde adaletin sağlanması, iltizam usulünün lağvedilmesi ve bir gider bütçesinin hazırlanmasını öngörmektedir.

Tanzimat bürokratları tarafından tespit edilen vergi reformları çerçevesinde düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır. Yapılan reformların üç temel hedefi vardır. Birincisi doğrudan geliri ve serveti vergilendirmek, ikincisi istisna ve muafiyetlere son vermek, üçüncüsü ise giderlerin önceden belirlenerek harcamaların kanunlar çerçevesinde yapılmasını sağlamaktır. Bu dönemde iltizam usulünü kaldırılmaya çalışılmışsa da tekrar geri getirilmiştir. Vergilerin adil bir biçimde tespiti ve tahsili için muhassıllık teşkilâtı ve muhassıllık meclisleri kurmuşlardır. Ayrıca aynî vergiler, angarya mükellefiyetleri, ispenç ve ihtisap uygulamaları da kaldırılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'a kadar şer'î ve örfî olarak iki başlık altında vergiler konulmuştur. Şer'î vergiler zekât, öşür (âşar), haraç ve cizyeden ibarettir.

BÜTÇE

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde istisnaların ve imtiyazların yaygın olduğu bir vergi sistemi söz konusudur. Bu vergiler hizmetleri karşılığında çeşitli kişi, grup ve kuruluşlarla paylaşılmıştır. 1840 yılından itibaren çoklu hazine sisteminden tek hazineye geçiş sağlanmıştır. Güneş yılını esas alan Rumî takvim kullanılmaya başlanmış, malî yılın başlangıcı olarak Mart ayı kabul edilmiş ve artık giderlerin tespit edildiği bütçe uygulamalarına doğru adımlar atılmıştır.

Tanzimat döneminde ilk bütçe taslağı, Maliye Nezâreti'nin bütün malî işleri üzerine alması ve hazinelerin birleştirilmesinden sonra 1841-1842 malî yılında ortaya çıkmıştır. Gerçek anlamda bütçelerin hazırlanması için 1845 yılında bir karar alınmıştır. Gelirlerin ve giderlerin önceden tasdik yoluyla onaylanması anlamındaki ilk bütçe 1846-1847 malî yılına aittir.

Tanzimat döneminde bütçenin en önemli gider kalemi askerî harcamalardır. Bunun dışında padişaha ve devlet memurlarına ödenen maaşlar, darphanenin işletme harcamaları ve esham faizleri söz konusudur. Meşrûtiyet döneminde bütçedeki gider kalemleri daha da çeşitlenmeye başlamıştır. 1888-1889 malî yılında olağan bütçede giderler beş kaleme ayrılmıştır: Hazine-i Hassa, Duyûn-ı Umûmiye, Tahsisat-ı Hayriye ve Müteferrika, Daire-i Askeriye ve Daire-yi Mülkiye.

Osmanlı Devleti, içinde bulunduğu malî bunalımı aşmak amacıyla borçlanma yoluna gitmiştir. Esasen bir tür tahvil olan esham satışıyla devlet öteden beri iç borçlanma yapmaktadır. Kırım Savaşı sırasında, 1854'te bu kez dış borçlanma kapısı açılmıştır. Devlet 1876'da bütün borç ödemelerini durdurmuş, 1881 Muharrem Kararnamesi ile borçların tahsili için Duyûn-ı Umûmiye İdaresi (Genel Borçlar İdaresi) kurulmuştur.

PARA VE BANKA UYGULAMALARI

Tanzimat döneminden itibaren maliye ile ilgili olarak önemli adımlarından biri de kâğıt para basımıdır. Madenî paraların yanında ilk kâğıt para, 1840 yılında Abdülmecid döneminde çıkarılmıştır. 23 yıllık bir uygulamadan sonra ikinci kez II. Abdülhamid döneminde kâğıt para çıkarılmış, dört yıl sonra bu paralar kaldırılmış ve imha edilmiştir.

Devlet parasının yabancı paralar karşısındaki değerinin korumak için 1843 yılında bazı gayrimüslim tüccarlarla kambiyo sözleşmesi imzalamıştır. Ancak para piyasalarındaki dalgalanmaların önü alınamamış, bu sebeple 1863'te İngiliz ve Fransız sermayesiyle Bank-ı Osmânî-yi Şahane kurulmuştur. Çeşitli imtiyazların yanında bu bankaya 1875 yılında banknot basma yetkisi verilmiştir

OSMANLI İLMİYE TEŞKİLÂTI

İlmîye, Osmanlı devlet teşkilât ve teşrifatında üç temel zümreden biriydi. İlmîye teşkilâtı ise şeyhülislâm, nakîbü'l-eşraf, kazasker, kadı ve müderris, birun erkânından hekimbaşı ile münecimbaşı gibi ulemâ topluluğun ve bunlardan oluşan kurumun genel adıdır. Osmanlı ilmîye mensupları, belirli bir medrese eğitiminden sonra icâzetle mezun olup eğitim, hukuk, fetva ve başlıca dinî hizmetler ile merkezî bürokrasinin kendi dallarıyla ilgili makamlara gelmekteydi. İlk Osmanlı kronikleri Osman Bey'in de ilme değer verdiğini, çevresinde bazı âlim ve şeyhlerin bulunduğunu ortaya koyar. Henüz ilk Osmanlı padişahlarının davetleri ile devrin ünlü ilim merkezlerinden bilginler Osmanlı ülkesine misafir hoca olarak gelmekte, bunların içinde tamamen yerleşenler ile kısa veya uzun süre kalanlar bulunmaktaydı.

İlmîye mensuplarından Şeyhü'l-islâm ilmîye kadrosunun Mekke, Medine, İstanbul kadılıkları, Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri gibi bütün makamlarından geçtikten sonra gelinen en yüksek makamıdır. Osmanlı Devleti'nde ilk şeyhü'l-islâmlık, II. Murad devrinde 1475'te ulemâ arasında ön planda tutulan Şemseddin Fenarî'nin tayini ile fetva makamı olarak ortaya çıktı. Osmanlı Devleti'nin son Şeyhü'l-islâmı 1922'de son Osmanlı hükümetinin istifası sırasında kabinede yer alan Mehmed Nuri Efendi idi. Şeyhü'l-islâmlık kurumu, 16. yüzyılda Zenbilli Ali Efendi, İbn-i Kemâl Paşa ve Ebussuûd Efendi devirlerinde ilmîye teşkilâtının en yüksek makamı haline geldi. Şeyhü'l-islâm protokolde veziriazamdan önde gelmekteydi. Şeyhü'l-islâm, Kanunî Sultan Süleyman zamanında ilmîye teşkilâtının reisi haline geldi. 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar müstakil bir dairesi olmayan şeyhülislâmlar, kendi konağında fetva verirdi. Bu tarihten sonra şeyhü'l-islâm kapısı olarak bilinen Bâb-ı fetva/Bâb-ı meşihat kuruldu. Cumhuriyetin ilanı ve 3 Mart 1924'de hilâfetin kaldırılmasından sonra çıkarılan bir kanunla şeyhü'l-islâmlık makamı diyanet işleri reisliği haline getirildi.

İlmîye mensubu ve ayrıca divan üyesi olan kazaskerlik müessesesinin resmî bir kurum halinde ortaya çıkışı I. Murad dönemi başlarında olup kuruluş tarihi bazı kaynaklarda 1361, bazılarında 1362 olarak verilir. İlk kazasker Bilecik, İznik ve Bursa kadılıklarında bulunmuş olan devrin büyük âlimi Çandarlı Kara Halil'dir. Fatih Sultan Mehmed'in son devirlerine kadar divânda sadece bir kadı bulunurken 1477 yılında sınırların genişlemesi sebebiyle doğan ihtiyaç ile sayısı ikiye çıktı. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran ve Suriye seferleri sonucu Arap ve Acem Kazaskerliği adıyla üçüncü bir kazaskerlik makamı kuruldu, ancak 1518'de Anadolu kazaskerliğine bağlandı.

Kazasker teşrifatta vezirlerin hemen arkasında yer alırdı. Kazaskerin görev süreleri 17. yüzyıla kadar iki yıl olup daha sonrasında bir yıla indirildi. Divân-ı Hümâyunda görüşülemeyen şer'î ve örfî davaları veziriazam ile beraber İkinci Divânı'nda dinleyip karara bağlamak, Salı ve Çarşamba günleri hariç diğer günlerde kendi konaklarında divân kurarak sorumlu oldukları bölgelerle ilgili işlerle ilgilenmek ve orduda dini temsil ederken padişahların sefere çıkması halinde onunla birlikte sefere katılmak kazaskerin görevleri arasındadır. 1838 senesinden itibaren şeyhü'l-islâmlık bünyesine alınan kazaskerlik kurumu ilmîye makamı olarak Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam etti.

Medresede ders veren yüksek rütbeli hoca anlamında kullanılan müderris ise belirli bir eğitimden sonra icazetnâme alarak adını ruznâmeye kaydettirir ve nevbet adı verilen sıraya girerdi. Kayıt sırasına göre bir yerin müderrisliği boşaldığı zaman atamaları gerçekleşirdi. 16. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlılar' da müderris tayinleri kazaskerlerin teklifiyle yapılırdı.

Hz. Peygamberin soyundan gelmeleri sebebiyle halk arasında imtiyazları olan ve ilmîye sınıfının bir parçası olan nakîbü'l-eşraflık müessesesinin üyeleri örfî vergilerden muaf tutulmaktaydı. Seyyidlerden olan kişilerin getirildiği Nakîbü'l-eşraflık makamına atama işlemleri sadrazam tarafından yapılırdı. İlmîye teşkilâtının önemli unsurlarından biri de padişah hocalarıydı. Bütün İslâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de padişah çocukları belirli bir yaşa gelince onlara ulemanın önde gelen şahsiyetlerinden bir hoca tayin edilirdi. Şehzadeler, tahta geçtikleri takdirde bu hoca padişah hocası yani hâce-i sultanî unvanı alırdı. Bilinen ilk hâce-i sultanî Çelebi Mehmed'in hocası olan Sofu Bayezid'dir.

OSMANLI EĞİTİM TEŞKİLÂTI

Osmanlı Devleti'nde ilk tahsili veren sıbyan mektepleri, 5-6 yaşındaki çocuklara okuyup yazmayı, ilmî hal bilgisi denilen dinî bilgileri ve dört işlemde oluşan matematik bilgisini vermek üzere kurulan okullardır. Bu okullar her mahallede ve genellikle camilere bitişik olarak inşa edilirdi. Bu okulları devlet adamları ve varlıklı kişiler vakıf yoluyla kurar ve okulun giderleri vakıf gelirleriyle sağlanırdı.

Bu okulların hocasına muallim, yardımcısına kalfa, öğrencilerine talebe, sûhte, tilmiz, puser ve şakird adı verilir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan ilkokulların açılışına kadar sıbyan mekteplerinin programları çeşitli değişikliklere uğradı. Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un ilkokulunu Dârü't-talim adıyla açtığı vakfiyesine ta'lîm-i kelâm-ı kadîm ve Kur'ân-ı azîm okutulması şartını getirdi. Medreseler Osmanlı ilmiye teşkilâtının ve ilmi kurumlarının en önemli unsurlarından birini teşkil etmekteydi. Osmanlılarda medresenin ilki Orhan Gazi tarafından İznik'te kuruldu. Bu medrese Sultan Çelebi Mehmed döneminde (1413-1421) Bursa'da yaptırılan Sultâniye Medresesi'ne kadar Osmanlı medreselerinin en önemlilerinden biri olmaya devam etti. Osmanlı medreselerinin sistemli hale getirilmesi ve teşkilâtın işleminde ilk önemli adım Fatih Sultan Mehmed tarafından atıldı. Ali Kuşçu, Molla Hüsrev ve Mahmud Paşa'dan oluşan bir komisyonun hazırladığı tüzük, padişah tarafından kânun haline getirildi.

Fiziki olarak medreselerde göze çarpan önemli bölümlerden biri avludur. Avlular medreselerin hücre sayısına bağlı olarak geniş bir alana yayılabilmekteydi. Selâtin medreselerinde her hücrede bir öğrenci kalabilmekteydi. Medreselerde yıllık tatiller, şuhûr-ı selâse adı verilen ve Receb, Şaban, Ramazan aylarını içeren üç aylarda yapılmaktaydı. Medreseler Receb ayı başlarında kapanmakta, Ramazan ayı sonrasında Şevval ayında öğretime geçmekteydi. Medrese öğrencileri köylerde namaz kıldırıp vaaz vererek bir tür öğreticilik stajı yapardı. Cerr adı verilen bu sistem ile medrese ve aydınlar halkın ayağına gider ve halkla kaynaşırdı. Medreselerde belirli bir eğitimden geçtikten sonra icâzetnâme, mülâzemet ve beratla medreselerde ders verenlere müderris denilmekteydi. Müderrisin derslerini tekrarlayıp izah eden müderris yardımcılara mu'îd, Osmanlılarda tûllab adı da verilen talebelere de dânişmend adı verilmekteydi. Osmanlı medreselerinde bu grubun sıbyan mektebi mezunlarından veya o seviyede özel bir eğitim görenlerden oluştuğu bilinir.

Umumi medreseler devlet bünyesindeki adliye, eğitim ve dini alanlardaki hizmet ve görevleri yürüten kadı, müderris ve müftî gibi görevlileri yetiştirmekteydi. Medreselerin dereceleri, müderrislerin aldıkları günlük ücretlerle belirlenirken, isimlerini ise medresede okutulan derslerden veya sahip oldukları derecelere almaktaydılar. Yirmili, Otuzlu, Kırıklı, Ellili ve Altmışlı medreseler ile Sahn-ı Semân ve Süleymaniye Medreseleri bu medreselerdendir. İhtisas medreseleri ise ayrı bir ihtisası gerektiren Ulum-i İslâmiyeden veya Ulum-ı dâhileden birini öğretmeyi amaçlayan medreselerdir. Dârü'l-Hadisler, Dârü'l-Kurralar ve Dârü't-Tıblar İslâmi ilimlerde veya tıp ve astronomi gibi diğer fenni alanlarda eğitim veren ihtisas medreseleriydi.

Osmanlı Devleti'nde acemi oğlanlar ocağı, yeniçeri ocağı ve enderun, askeri müesseseler olarak ilmiye ve eğitim teşkilâtının önemli bir parçasıydı. Anadolu ve Balkanlarda büyümeye paralel olarak Sultan Murad-ı Hüdevandigar döneminde daimi ordunun temelleri olarak yeniçeri, cebeci ve sipahi denilen kapıkulu ocakları ve diğer bazı hizmetlerde kullanılmak üzere esir ve devşirmelerden meydana gelen acemi ocağı kurulmuştu. Öncelikle savaş esirlerinden içoğlanı veya gulâm adı altında yetenekli çocuklar seçilerek saraylarda yetiştirilmeye başlanırdı. Orhan Gazi devrinden itibaren uygulanan bu model, Osmanlı Devleti'ndeki devşirme sisteminin başlangıcı kabul edilir.

Acemi ocağı yeniçeri ocağına asker yetiştirmek üzere kurulmuştu. Seferlerde esir alınan Hıristiyan gençler belli bir eğitimden geçtikten ve bir müddet donanma hizmetinde çalıştıktan sonra yeniçeri ocağına alınırdı. Hıristiyan çocuklar daha sonra Anadolu'daki Türk ailelerin yanına verilip burada 3 ve 8 yıl arasında değişen bir sürede Türkçe öğrenip Müslüman olduktan sonra Gelibolu acemi ocağına geçmeye başlardı. Burada da bir eğitim alan acemiler daha sonra yeniçeri ocağına kaydedilirdi. Kul sisteminin esasını oluşturan bu uygulama 19. Yüzyıla kadar yürürlükte kaldı.

Avrupa'nın ilk daimi ordusu olarak görülen ve kapıkulu ordusunun en kalabalık grubunu oluşturup padişahın merkezi otoritesinin temelini teşkil eden yeniçeriler ise sıkı bir eğitim görür, ok, yay, kılıç, balta ve gürz gibi çağın silahlarını iyi şekilde kullanırlardı. 15. Yüzyılın ortalarından itibaren de tüfek kullanmaya başladılar. Yeniçeriler piyade olarak savaşır ve savaş sırasında merkezde padişahın yanında bulunurdu. Padişah sefere gitmeyip veziriazam veya vezirlerden biri sefere gönderildiğinde yeniçerilerin bir kısmı da gönderilirdi. Yeniçeri ocağının başında bulunan Yeniçeri ağası protokolde veziriazamın da önünde olup arza ondan önce gelmekteydi. Çünkü doğrudan padişaha bağlıydı. Yeniçeri ağasından sonra ocağın en büyük subayı sekbanbaşı ve sırasıyla bunları derece olarak kul kethüdası, zağarcıbaşı, seksoncubaşı ve turnacıbaşı takip etmekteydi. Yeniçeri taburlarına orta adı verilirken binbaşı rütbesinde olan orta komutanına çorbacı denirdi. Bununla beraber kethüda, odabaşı, vekilharç ve bayrakdar denilen subaylar mevcuttu.

Üç ayda bir ulûfe adı verilen maaşı alan yeniçeriler kapıkulu ordusunun en itibarlı birlikleri arasındaydı ve padişahın kendisi de en önemli yeniçeri idi. 1560 yılından itibaren İstanbul dışında sancaklarda da yeniçeri ocakları kuruldu. Zamanla geniş bir nüfuza sahip olan yeniçeriler II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim'in tahta çıkmalarında etkili oldu. Daha sonra devlet adamları arasındaki iktidar mücadeleleri ile ekonomik ve mali durum yeniçerilerin isyanlarına sebep oldu. Bu isyanlardan en önemlisi Çandarlı Halil Paşa'nın isyanıdır ancak bu isyan bastırıldığı gibi kapıkulu ordusu da devletin genişletilmesi ve merkezileşmesi için kullanıldı. Yeniçeri isyanlarının en büyüğü Lehistan seferi sırasında Hotin kalesinin alınamaması yüzünden II. Osman'ın yeniçeri ocağını kaldırıp düzenli bir

ordu kurmak istemesi sebebiyle çıktı. Bunun dışında yeniçeri isyanları IV. Murad saltanatının ilk yıllarında, IV. Mehmed zamanında da vuku buldu. 1683 Viyana bozgununu takip eden savaşlar sırasında, 18 ile 19. yüzyıllarda da bu isyanlar devam etti. Bir diğer önemli yeniçeri isyanı ise III. Ahmed'in tahttan indirilerek I. Mahmud'un padişah olmasının önünü açan ve lâle devrini sonlandıran Patrona Halil isyanıdır.

Esas amacı devlet için idari ve askeri kadrolara eleman yetiştirmek olan Enderun, fazla örneğine rastlanmayan özgün bir eğitim sistemi olarak kabul edilebilir. Topkapı Sarayı'nın Birûn'dan sonra ikinci kısmını oluşturan Enderûn-ı Hümâyûn'da hizmet eden kişilere Enderûn halkı denirdi. Sultan II. Murad devrinde kurulan Enderûn-ı Hümâyûn okuluna talebe alımı, hazırlık sarayı olarak ifade edilen yerlerden yapılırdı. Mektep için ihtiyaç duyulan talebeler, önce acemi oğlanlar ocağına getirilerek burada belirli sınavlara tabi tutulurdu. Enderun için toplanan çocuklar zamanla yeteneklerine göre yeniden sınıflandırılırdı. Fatih Sultan Mehmed devrinde enderun mektebi sadece bir devşirme mektebi olmaktan çıkarak devletin korunması ve geliştirilmesinde ihtiyaç duyulan bütün mülkî ve idarî kadroların yetiştirilmesi vazifesini üstlenen bir okul halini aldı. Enderunda yetişenler devlet anlayışına tam olarak vakıf oldukları için devlet geleneklerinin sürekliliğinin kavranması konusunda önemli rol üstlenmişlerdi.

Söz konusu eğitim ve öğretim kurumları dışında Osmanlı'da yaşı ve seviyesi ne olursa olsun herkese ders verilen eğitim müesseseleri mevcuttu. Bu müesseseler kendilerine has bir teşkilata sahipti. Cami, tekkeler, kütüphaneler, sahhaflar, loncalar, saraylar, kıraathaneler, muvakkithane ile rasathaneler ve evler yaygın eğitim alanları olarak işlev görmekteydi.

1. Tanzimat Dönemi Eğitim (1839-1876)

19. yüzyıl Osmanlı Devleti için Batı'nın askeri ve teknik üstünlüğünün derinden hissedildiği, kültür ve uygarlık farklılaşmasının her iki dünya için araya büyük mesafeler koyduğu en uzun yüzyıldır. Bu farklılaşmada arayı açan ve ilerleyen Batı, duraklayan ve geride kalan ise Osmanlı Devleti'dir. Yenileşme hareketlerinin Osmanlı topraklarında kendini gösterdiği, sonuçlarının daha işlevsel olduğu çağ olan 19. yüzyılda, Batı'daki müesseseler memlekete girmeye başlamış siyasi açıdan olduğu kadar sosyal ve kültürel açıdan da büyük dönüşümlerin yaşandığı bir süreç başlamıştır. Özellikle Tanzimat ile birlikte yenileşme ve dönüşümün etkili olduğu sürece girilmiştir. Mustafa Reşid Paşa'nın kaleme aldığı ve bizzat kendisinin okuduğu "düzenlemek, sıraya koymak, ıslah etmek" anlamlarındaki tanzim kelimesinin çoğulu olan Tanzimat, literatürde "mülki idareyi ıslah ve yeniden organize etme" anlamında kullanılmaktadır. Ayrıca düzenlemelerin yapıldığı dönemi de nitelendirmektedir. Tanzimat Fermanı 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edildi. II. Mahmud'dan sonra tahta çıkan 17 yaşındaki genç padişah Abdülmecid döneminde Mustafa Reşid Paşa Tanzimat'ı ilan etti. Fermanın okunması için Gülhane meydanında bir yüksek kürsü ve davetliler için çadırlar kurularak, padişah yakında bulunan köşke (Alay Köşkü) gelmiş, yabancı elçiler, yerli kuruluşlar da çağrılmıştı. Tanzimat Fermanı'nda özellikle dört madde dikkat çekmektedir. "Can güvenliği, mal ve namus güvenliği, vergi, askerliğin gerektirdiği zaman ve şartlar için kanunların hazırlanması." Tanzimat Fermanı'nda eğitim ile ilgili ilkeler olmamasına karşın, eğitimin örgütlenmesinde önemli değişiklikler getirmişti. Tanzimat'ın eğitim sistemine getirdikleri daha çok yönetimde ortaya çıkardığı dönüşümler ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dışa açık kapitalistleşme sürecini hızlandırması yoluyla olmuştur. Devlet adamları yapılan yeniliklerin kalıcı olabilmesi için hem yeni bir aydın tipi hem de yeni bir kadro oluşturmak gerektiğini bilmekteydiler. Tanzimat Fermanını okuyan Reşid Paşa ve arkadaşları daha sonraki süreçte örgün ve yaygın eğitim yoluyla okullar açarak ve halkı eğiterek, devleti Avrupa'nın yeni usullerine göre düzenlemişlerdi.

Tanzimat'a kadar, geleneksel sıbyan mekteplerinde çocuklara büyük çoğunlukla yazı öğretilmemişti. Tanzimat'ın sıbyan mekteplerinde yazı öğretmek de amaçları arasına girmişti. Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesi gerek Osmanlı halkında gerekse azınlıklarda bir memnuniyet oluşturmamıştı. Bir bütün olarak eğitimi düzenleyen "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi" ise 1869 yılında yayınlandı. Nizamnamenin Osmanlı-Türk maarifine getirdiği belki de en önemli yenilik bundan böyle ilk eğitim kurumlarının vakıflara ve ilmiye zümresine bağlı bir dinsel kademe olmayacağı yaklaşımıdır. İlk kez devletin ilk eğitime büyük bir önem atfetmeye başladığı görülmektedir.

2.1. Meşrutiyet ve Mutlakiyet Döneminde Eğitim (1876-1908)

1876 Kanun-ı Esasi ile birlikte anayasaya eğitime dair bazı hükümler girmiştir. İlk ikisi özel öğretim ve üçüncüsü de ilköğretimin zorunluluğuna ilişkin maddelerdir. II. Abdülhamid döneminde ise eğitim yaygınlaştırılmıştır. Bunun sebepleri, bürokrasisi yaygınlaşmaya devam eden devletin yerel bürokrasisini yetiştirmek durumunda olmasında aranabilir. Ayrıca bu dönemde Türk ticaret sermayesinin kısmen de olsa gelişmeye başlaması eğitim talebini de beraberinde getirmiştir. Yine bu dönemde eğitim sisteminin yaygınlaştırılması çabasında, Müslüman olmayan milletlerin eğitim sistemlerinin yaygınlaştırılması ve çoğalması ile yarışma ya da savunma güdüsünün de etkili olduğu savunulabilir.

Osmanlı Devleti'nde Abdülhamid döneminde eğitimin temel amacı diğer imparatorluklarda da olduğu gibi itaatkâr, ama aynı zamanda merkezin değerlerini kendisinininki olarak kabul edecek şekilde eğitilmiş bir nüfus yaratmaya çalışmaktır. Fakat Abdülhamid döneminde kitle eğitimi ilköğretim düzeyine kadar yayılabilmisti. Bununla birlikte Abdülhamid dönemi özel okulların altın çağı olurken duyulan gereksinimlere göre meslek okulları ve yüksekokullar açılmaya ve sayıları artmaya devam etmiştir.

II. Abdülhamid döneminde ilk kez yayınlanan çalışmalar da eğitime verdiği önemin bir göstergesini oluşturmaktaydı. Bu çalışmaları üç kısma ayırmak mümkündür. İlki okul tarihçeleri, ikincisi eğitim istatistiklerinin derlenmesi için Maarif-i Umumiye Nezareti'nde yeni bir birim oluşturulması ve ilk istatistiklerin yayınlanması iken üçüncüsü de yalnızca bu dönemde yayınlanan eğitim yıllıkları yani maarif salnameleriydi.

II. Abdülhamid dönemi eğitiminin bir başka özelliği ise ilk kez engelliler için sağır, dilsiz ve görme engelliler (âmâ) mektebinin açılmasıdır. İlk açıldığı dönemde sadece İstanbul'da olması taşradaki

öğrencilerin eğitimden faydalanmasına engel olsa da yine de bu mekteplerden mezun olup çalışan ve hayatını idame ettiren çocuklar vardı. Yine II. Abdülhamid döneminde, Osmanlı yurtseverliğini Arap ve Kürt çocuklarına aşılama için Aşiret Mektebi açılmıştır.

3.II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim (1908-1918)

II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde ise eğitim, yönetsel sorunlar başta olmak üzere amaç, işlev, program ve felsefi boyutlarda tartışılmıştır. Bu ayrıntılar siyasal gündemde eğitimde strateji sorunu haline dönüşerek bir çeşit eğitim politikası arayışı içerisine girilmiştir. II. Meşrutiyet 1918 yılına kadar sürmüş; bu süreç içerisinde yenileşme açısından yoğun bir tartışma ve uygulama dönemi yaşanmıştır. Yapılan reformlar ve yaratılan hürriyet ortamı değerlendirildiğinde adeta Cumhuriyet'in bir laboratuvarı işlevini görmüş olduğu söylenebilir.

1908 tarihinden itibaren hemen hemen her tarafta özellikle de İstanbul'da özel ana mektepleri açılmaya başlandı. II. Meşrutiyet sonrasında İttihat ve Terakki ile birlikte gelen siyasal ve ideolojik tutumlar, yükseköğretime de yansımıştır. II. Abdülhamid döneminde ikinci plana itilen darülfünun ön plana çıkmıştı. II. Abdülhamid'in kaygıları sebebiyle programa dâhil edilmeyen tarih, edebiyat ve felsefe dersleri programa konmuştur. Bütün bu gelişmelerle birlikte Balkan ve I. Dünya Savaşları ve bu savaşların yol açtığı felaketler, Meşrutiyet dönemi eğitiminin gelişmesini önleyici temel nedenler olmuştur.

4.Osmanlı Devleti'nde Gayri Müslimlerin Eğitimi

Osmanlı Devleti mektep ve müesseseler kurup açma konusunda Türk ve Müslümanların yanı sıra azınlıkları da serbest bırakmıştı. Hükümet Rum cemaatine verdiği hakları Ermenilere ve sonraları Musevilere de vermişti. Fakat Tanzimat devrine gelinceye kadar Türk ve İslam eğitiminde olduğu gibi azınlık eğitiminde ve yabancıların eğitiminde bir gelişme olmamıştı. Gayrimüslimler Tanzimat'tan sonra hükümet tarafından tanınan müsaade ile kendi mekteplerini ıslah ederek, Türklerden daha serbestçe yabancı memleketlere talebe gönderip okutmuşlardı.

5.Yabancı Okullar

Yabancı okullar, memleket dışından gelen Hristiyan misyonerlerin, gerek kendilerinden farklı mezheplere mensup kimseleri kendi mezheplerine dâhil etmek, gerekse Müslüman ve Yahudileri Hristiyanlaştırmak maksadıyla açtıkları eğitim kurumlarıydı. Katolikliği ve Protestanlığı yaymak isteyen Fransa, İtalya, İngiltere, Almanya, Avusturya ve Amerika kilise çevreleri de yarış halinde okul kampanyaları başlatmışlardı. Bu hareketlerinin temel sebebinde siyasal, kültürel ve ticari çıkarlarına hizmet amacı da vardı. Okulların açılışını izleyen kısa zamanda, Osmanlı Devleti içerisinde yabancı ülkelere hayranlık duyan elit topluluklar ortaya çıktı. Öte yandan Batılı devletler, yabancı okulları hem azınlıkların kültürel kimliklerinin gelişmesi ve siyasi bağımsızlıklarını kazanmaları, hem de Osmanlı Devleti üzerindeki siyasi ve iktisadi emellerinin gerçekleşmesi için bir vasıta olarak kullanmışlardır.

Osmanlı Hukuku

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren adaletin tesis edilmesi amacıyla adlî teşkilatın oluşmasına özen göstermiştir. Türk-İslam devletlerinin uygulamış olduğu adalet sistemini örnek alan Osmanlı Devleti, bunu kendi şartları ve ihtiyaçları doğrultusunda geliştirerek uygulamaya koymuştur. Türk-İslam devletlerinde yer alan dinî ve siyasî lider ayrımını kaldıran Osmanlı Devleti, tüm yetkiyi padişah üzerinde toplamıştır. Devletin merkezi yönetim anlayışı ile padişah her türlü kararda tek yetki sahibi olmuştur. Atanan devlet görevlileri ise padişah adına faaliyette bulunmuş ve onun kararlarını uygulamaya koymuştur. Osmanlı padişahları çok geniş yetkilere sahip olsalar bile şer'î ve örfî hukuk kurallarına uygun davranmıştır.

İslam inancına dair kaideleri içeren şer'î hukuk kuralları kaynağını Kur'an, hadis, icma ve kıyastan almaktadır. Osmanlı padişahları, ilahi kaynağa dayanan bu kuralları olduğu gibi kabul etmiştir. Alınan kararların veya uygulamaların şer'î hukuk kurallarına aykırı olmamasına özen gösteren padişahlar, kararları ilk dönemler kazaskerlere, daha sonra ise şeyhülislamla onaylatmadan yürürlüğe koymamıştır.

Şer'î hukuk kurallarına herhangi bir şekilde müdahale edilip, değişiklik yapılamaması nedeniyle, Osmanlı Devleti örfî hukuku etkin bir şekilde kullanmıştır. Örfî hukuk kuralları, geleneksel Türk kültürüne, adetlerine dayanmakta olup dönemin ihtiyaçları doğrultusunda padişah tarafından çıkarılan kanunlardan oluşmaktadır. Şer'î hukuka aykırı olmayan örfî hukuk kuralları ihtiyaca binaen yeniden düzenlenebilmektedir. Divan-ı Hümayun'da alınan kararlar, padişah tarafından onaylandıktan sonra yürürlüğe girmektedir. Uygulamaya konulan kanunlar ve nizamlar ise kanunname olarak ifade edilmektedir. Fatih Sultan Mehmed döneminde hazırlanan kanunname, ilk kanunname olmuştur. Ayrıca fethedilen bölgelerde uygulanan kanunlar ve kurallar, şer'î ve örfî hukuka aykırı olmamak şartıyla ihtiyaç duyulması halinde uygulanmaya devam edilmiştir. Bu kurallar örfî hukuk kapsamında yer almaktadır. Ayrıca Osmanlı Devleti, gayrimüslim vatandaşların inanç ve geleneklerine dayanan kurallara da saygı göstermiştir. Şer'î ve örfî hukuka aykırı olmayan bu kurallara müdahale edilmemiş; aykırı davranışlarda bulunanlara ise yaptırım uygulanmıştır.

1. Osmanlı Merkez Teşkilatı

Divan-ı Hümayun

Padişah divanı anlamına gelen Divan-ı Hümayun, padişah adına yasama, yürütme ve yargı işlerini yapmaktadır. Abbasiler döneminden itibaren bütün İslam devletlerinde resmî daire veya kurul niteliğinde divanlar oluşturulmuştur. Osmanlı Devleti de bu idarî yapıyı benimseyerek divan teşkilatını tesis etmiştir. Fakat Osmanlı Devleti'nin oluşturmuş olduğu divan, İslam devletlerinde bulunanlardan çok ileri bir düzeye ulaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra şekillenmeye başlayan divanın, II. Murad zamanında Divan-ı Hümayun vasfını kazanmaya başladığı ifade edilmektedir. Orhan Bey zamanından itibaren her gün yapılan divan toplantıları, Fatih Sultan Mehmed döneminde haftada dörde indirilmiş, bunun iki günü arz günü olarak kabul edilmiştir. Divan toplantıları XVII. yüzyılın sonlarında ikiye, III. Ahmed zamanında bire indirilmiştir. Daha sonra bir ara kaldırılmış ise de görülen lüzum üzerine yeniden düzenlenen divan toplantıları, önceleri haftada bir salı günleri yapılmış, bir müddet sonra altı haftada bire indirilmiş, devlet işlerinin çoğu veziriazam divanlarına bırakılmıştır. Divan-ı Hümayun'da yapılan bir diğer değişiklik ise Fatih Sultan Mehmed dönemine kadar padişah başkanlığında toplanan divanın, bu tarihten sonra sadrazam başkanlığında toplanmış olmasıdır. Divan toplantılarında ilk olarak siyasî ve idarî işlere bakılır, daha sonra ise halkın şikâyetleri ele alınıp bunlar hakkında kararlar alınır ve toplantı bitirilir. Divanda görüşülen konuya veya dinlenen şikâyete göre veziriazam meseleyi ilgili üyeye havale eder veya topluca tartışılan konu karara bağlanırdı. Divanda yapılan görüşmelerden sonra ilgili görevliler yazışmaların yapılması, fermanların hazırlanması ve tuğraların çekilmesi gibi bürokratik işlemleri tamamlardı. Divan toplantısı tamamlandıktan sonra üyeler alınan kararlar hakkında bilgi vermek ve padişahın onayını almak amacıyla padişah huzuruna çıkardı. Bu durum "arza çıkmak" olarak adlandırılırdı.

İkinci Divanı (Veziriazam Divanı)

İkinci divanı, sadrazam başkanlığında, sadrazamın konağında öğleden sonra toplanan divandır. Burada Divan-ı Hümayun'da ele alınamayan ve doğrudan sadrazamı ilgilendiren konular ele alınıp görüşülerek karara bağlanırdı. Bu divanda alınan kararlar gerekli görülmesi durumunda Divan-ı Hümayun'da yeniden görüşülebilirdi.

Çarşamba Divanı

Sadrazam başkanlığında Çarşamba günleri İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar kadıları toplanarak dava dinlerdi.

Cuma Divanı

Sadrazam başkanlığında Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri, Cuma günleri Paşakapısı'nda bir araya gelirdi. Sadrazam huzurunda Kazaskerler davaları dinlerdi ve kararlar verirdi.

Ayak Divanı

Çok önemli meseleler hakkında acil kararlar alınması gerektiğinde toplanan ayak divanı, padişah başkanlığında yapılmaktadır.

Divan Üyeleri

Padişah

Osmanlı Devleti'nde padişahlar devletin tek sahibi olup, çok geniş yetkilere sahiptir. Mutlak yetki sahibi olan padişahların her kararı "emr-ü ferman" olarak çıkmaktadır. Fakat padişahlar bu yetkilerini keyfî kullanmayarak kanun, nizam ve geleneklere uygun olarak yürütmüştür. Yasama yetkisini elinde bulunduran padişahlar, şerî hukuk kurallarına müdahale edememektedir. İslam dininin kurallarının ebedî olması gerekçesi ile bunlar olduğu gibi kabul edilerek uygulamaya konulmuştur. Şerî hukuk kuralları kapsamında yer almayan hususlarda padişah yasama yetkisini kullanabilmektedir. Fakat alınan kararların yine şerî hukuka aykırı olmaması gerekmektedir. Örfî hukuk kapsamında yer alan padişahın emir ve yasaklarının, şeyhülislam veya kazaskerler tarafından şerî hukuka aykırı olmadığı onaylanmaktadır.

Padişahların yargı alanında da önemli yetki ve görevleri bulunmaktadır. Özellikle ilk dönemlerde divanlarda bu yetki padişah tarafından şahsen kullanılmaktadır. Devlet adamlarının veya reayanın yapmış olduğu davranışlardan dolayı yargısız idam edilmeleri, Osmanlı Devleti'nde siyaseten katil olarak ifade edilmiştir. Padişahın emriyle uygulanan siyaseten katlin çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Bunlar, padişahın hayatına kastetmek, padişahı tahkir etmek, devlete karşı isyana girişmek, padişaha yalan söyleme vb. davranışlardır. Taşrada ise yargı yetkisi padişah tarafından kadılara devredilmiştir. Kadılar kendilerine gelen davalarda tarafları dinlemekte ve gerekli kovuşturmayı yapmaktadır. Taraflardan suçlu olanlar hakkında cezaî işlemler uygulanması gerektiğinde ise durum divana bildirilmektedir. Kadı inceleme sonunda ceza olarak sadece tavsiyede bulunabilmektedir. Genellikle divanda bu tavsiyeler kabul görmekte ve padişahın onayı ile suçluya uygulanacak ceza belirlenmektedir. Ayrıca padişah, kadı tavsiyesi ve divanın kararıyla alınan cezaları onaylamayıp değiştirebilmekte, cezayı ağırlaştıracağı gibi hafifletebilmektedir.

Sadrazam

Osmanlı Devleti'nde sadrazamlık, padişahın en geniş yetkiye sahip makamıdır. Padişahın mutlak vekili olarak atanıp, padişah adına kararlar alan sadrazam, padişah mührünü taşırdı. Divan-ı Hümayun'da sadrazam başkanlığında hukukî meseleler ele alınıp, davalar görülürdü. Ayrıca sadrazamlar, çarşamba ve cuma divanlarına başkanlık ederdi. İstanbul, Galata, Üsküdar ve Eyüp kadıları ile çarşamba günleri divan toplayan sadrazam, İstanbul ile ilgili adlî olayları ve sorunları dinlerdi. Cuma günleri de Rumeli ve Anadolu kazaskerleriyle Cuma divanını toplardı. Sadrazam başkanlığında toplanan Cuma divanında, merkezden veya devletin farklı bölgelerinden gelen şikâyetler ve kadıların yapmış oldukları yargılamalar ele alınırdı. Divanda alınan kararlar padişahın onayı ile uygulamaya konulurdu.

Kazasker

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde Divan-ı Hümayun'da Şeyhülislam bulunmamasından dolayı dinî otorite olarak da görülen kazaskerler, askerî sınıfa ait davalara, veraset, şer'î ve hukukî işlere bakmakla görevlidir. Divan-ı Hümayun, aynı zamanda yargıtay hükmünde olmasından dolayı, kaza mahkemelerinde halledilemeyen konular divanda karara bağlanırdı. Haftanın belirli günlerinde kendi evlerinde de divan kuran kazaskerler, kendilerine havale edilen hukukî ve şer'î işlere bakarlardı. Ayrıca haftada bir, Cuma günleri Paşakapısı'na giderek sadrazamın başkanlığında davalara bakardı. Cuma divanında davaları Rumeli Kazaskeri dinler, ihtiyaç olması durumunda Anadolu Kazaskeri de görevlendirilirdi. Yine Cuma ve Çarşamba günleri dışında, Kazasker Divanı adı verilen kendi divanlarında, görev alanlarına ilişkin davalara bakarlardı.

Defterdar

Divan-ı Hümayun üyelerinden olan defterdar, devletin malî işlerinden sorumludur. Malî konularda ortaya çıkan sorunları ve şikâyetleri inceleyip karara bağlardı. Defterdar, gerektiğinde mukataa ve mültezim sahiplerini de cezalandırırdı.

Nişancı

Divan-ı Hümayun üyelerinden olan nişancının görevleri arasında hukukî düzenlemeler yapmak yer almaktadır. Özellikle örfî hukuku, şerî hukukla bağdaştırmak, devletin can damarı olan toprak ve vergi hukuklarını derlemek, yeni koyulacak örfî hukuk kurallarını saptamak gibi son derece önemli işleri yaparlardı. Yine hükümdarların önemli fermanlarını nişancı hazırlardı. Divanda görüşülecek örfî hukuk sorunlarının açıklanması da onlar tarafından yapılırdı.

Şeyhülislam

Divan-ı Hümayun'a en geç katılan şeyhülislam, şeriat hukukunun uygulanmasında karşılaşılan problemleri çözmekle vazifeli en büyük otoritedir. Şeyhülislam kendilerine sorulan dinî, siyasî, idarî konularda fıkha ve özellikle Hanefî fihhına göre fetva vermekle görevlidir. Yargı yetkileri bulunmamaktadır.

TAŞRA TEŞKİLATI

Osmanlı Devleti'nde kazalarda yer alan mahkemelerde kadı başkanlığında, padişah adına adaletin tesisi sağlanmaktadır. Doğrudan divana karşı sorumlu olan kadılar, görevlendirildikleri bölgelerde, meydana gelen adli olayların incelenmesi ve taraflar arasında ortaya çıkan husumetlerin giderilmesini sağlamaktadır. Kadı mahkemesi olarak da ifade edilen teşkilatta çeşitli görevliler bulunmaktadır. Bunlar şu şekildedir.

Kadı

Osmanlı Devleti'nde çok geniş kapsamlı yetkileri bulunan ve şeriye mahkemelerinde görev yapan şahıslara kadı denmekteydi. Padişahın şahsını temsil eden kadı, görev yönünden ise Divan-ı Hümayun'a bağlıydı. Kadılar mahkemelerde nikâh akdi, boşanma, vasî ve vekil tayini, nafaka bağlanması, kaybolan kişilerin mallarına kayyım tayin edilmesi, yetim mallarının korunması ve işletilmesi, yöre halkı arasındaki her türlü anlaşmazlığı çözümlenmesi, vakfiyelerin tescil edilmesi, vakıflara ve kurumlara ait davaların çözümlenmesi, ölen kişilerin terekelerinin yazılarak varisleri arasında taksim edilmesi gibi çeşitli davalara bakmaktadır.

Naib

Naibler, kadılara vekâlet eden ve vazifesini gören kişilerdir. Kadı vekili olarak da ifade edilen naibler, kadının bulunmadığı, duruşmaya gelmediği zaman, merkez nahiyenin işlerini yapmaktadır.

Başkatip

Mahkeme görevlileri arasında yer alan başkatip, kazalarda bulunan mahkemelerde görev yapmakta olup naiblerden sonra ikinci otorite durumundadır. Kadı ve naiblerin çeşitli nedenler ile birlikte kazadan ayrılmaları durumunda mahkemeye vekâlet etmektedir.

Katipler

Mahkeme görevlileri arasında yer alan katipler, duruşmaların saati saatine tutulması, tutanakların sicillere saati saatine yazılması, yazıların imla kuralına uydurulması, naibin verdiği hücceti, ilam ve mürasele gibi yazıları, merkezden gelen ferman, berat, mektup, buyruldu vb.nin usulüne uygun olarak sicillere kaydedilmesinden sorumludur.

Mukayyid

Mahkeme görevlileri arasında yer alan mukayyidler, yazıların tam, doğru, okunaklı, düzgün olmasını ve sicillerin usulüne uygun yazılmasını sağlamaktır. Mukayyidler, mahkeme dışında da görevlendirilmektedir. Gerekli görüldüğünde olay yerlerinde incelemeye de gönderilmektedir. Bunların dışında naibin emrettiği işleri de yapmaktadır.

Mahkeme İmamı

Mahkeme görevlileri arasında yer alan mahkeme imamı, mahkeme binası içerisinde bulunan mescide mürasele ve berat ile atanan mahkeme imamı, burada görevlerini sürdürmektedir. Ayrıca resmî görevleri dışında katiplere şerî ve örfî konularda gayriresmî yardımda bulunmaktadır.

Kethüda

Mahkeme görevlileri arasında yer alan kethüdalar, naibin ve mahkemenin mutemetlik ve veznedarlık işlerini yürütmekte, mahkemede görev yapan personelin maaşlarının ödenmesini yapmaktadır. Naiblerin ve katiplerin olmadıkları zamanlarda mahkeme dışındaki olay yeri incelemelerine gitmekte ve elde edilen bulguları mahkemeye getirip sicil-i mahfuza kaydetmektedir.

Fetih-Han

Mahkeme görevlileri arasında yer alan fetih-han, Kur'an-ı Kerim'i ezbere bilen görevlidir. Her sabah mahkemede Fetih Suresi'ni okumakla görevlidir.

Muhzırbaşı ve Muhzırlar

Mahkeme görevlileri arasında yer alan muhzırbaşı ve muhzırlar, adli polis örgütü olarak nitelendirilmektedir. Görevleri ise, mahkemenin istediği kişilerin getirilmesini ve götürülmesini sağlamak, mahkemenin kapısında bekleyerek güvenliği sağlamak, duruşmaların güvenliğini bozacak olayların çıkmasını önlemek, mahkemece el konulan para ile eşyaların korunmasını sağlamak ve gözümlenilen kişilerin konaktan çıkması ile konağa başkalarının girmesini engellemektir.

Kassamlar

Mahkeme görevlileri arasında yer alan kassam, vefat eden kişilerin terekelerini mirasçıları arasında taksim eden şerî memurdur.

Şuhûdü'l-hal

Mahkemede duruşmalar halka açık olup, bölgede muteber görülen kişiler dava sürecini gözlemektedir. Davaya herhangi bir müdahalesi olmayan bu gözlemci gruba şuhûdü'l-hal denilmektedir.

Osmanlı Devleti değişen dünyaya ayak uydurmak ve iç bünyesinde toplumsal huzuru sağlamak amacıyla Tanzimat Fermanı adıyla bir ferman yayınlamıştır. Ferman, içeriğinden öte yeni bir dönemi başlatması bakımından büyük önem taşımaktadır.

Kelime anlamı düzenlemeler olan Tanzimat, Osmanlı Devleti'nde, devlet-toplum ilişkisini yeni baştan düzenlemesi bakımından bir milattır. Tanzimat'la birlikte içeriğinde yer alan can, mal, ırz güvenliği, vergide ve askere alımlarda adaletten yola çıkılarak hemen hemen tüm alanları kapsayan bir kanunlaştırma dönemi başlamıştır. Bu dönemde Müslüman-gayrimüslim unsurların eşitliğine dayanan yeni kanunlar yürürlüğe konularak bir hukuk devleti olma yolunda büyük adımlar atılmıştır.

Ceza Hukuku

Tanzimat döneminin en önemli kanunlaştırma hareketi ceza hukuku alanında yaşanmıştır. 1840 yılında Müslim-gayrimüslim unsurların eşitliği temelinde yeni bir ceza kanunu yürürlüğe konulmuştur. Şer'i ve örfi kanunları birleştiren 1840 Ceza Kanunu ceza hukuku alanında ilk derli toplu, yazılı kanun özelliği taşımakla birlikte bazı eksiklikleri nedeniyle 11 yıl yürürlükte kalmış ve 1851 yılında yürürlükten kaldırılmıştır. 1851 yılında hazırlanan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye tarafından üç fasıl ve 43 madde hacminde hazırlanan 1851 Ceza Kanunu veya diğer adıyla Kanun-ı Cedid, üslup ve şer'i hukuka dayanması bakımından 1840 Ceza Kanunu'yla büyük farklılıklar taşımamaktadır. Bu sebeple bu kanun da uzun ömürlü olamamıştır. 1858 yılında ise Fransız Ceza Hukuku'ndan yararlanılarak Batılı yöntem ve usullerle yeni bir ceza kanunu hazırlanarak uygulamaya konulmuştur. 1858 Ceza Kanunu, Batılı bir hukukî metin olmakla birlikte şer'i ve örfi hukuktan da yararlanılmıştır. Tanzimat döneminde açılan Nizamiye mahkemeleri gibi yeni mahkemeler, 1858 Ceza Kanunu'na göre hüküm vermiştir. Kanun bazı değişikliklerle Osmanlı Devleti yıkılana kadar yürürlükte kalmıştır.

Ticaret Hukuku

Tanzimat döneminde ticaret hukuku da yeni birçok düzenlemelere tâbi tutulmuştur. Özellikle Sanayi Devrimi sonrası Batı ile artan ticari ilişkilerde eski hukuk sisteminin yetersizliği nedeniyle bu alanda yeni kanunların yürürlüğe girmesi bir gereksinimdi. Henüz 1840 yılında Ticaret Nezareti'ne bağlı Ticaret Mahkemeleri kurulmuştu. Bu mahkemeler şer'i ve örfi hukuk yanında Avrupa kanunlarına göre hükümler veriyordu. 1847 yılında Muhtelif Ticaret Mahkemeleri adıyla karma mahkemeler kurulmuştur, ancak bu mahkemelerin uygulanacak kanunlar hakkında bir sistematiği bulunmuyordu. 1849 yılında, Fransız Ticaret Kanunu örnek alınarak çıkarılan Ticaret Kanunu bu boşluğu doldurmak amacıyla yürürlüğe konulmuştur. 1860'da Ticaret Mahkemeleri ile ilgili kanun; 1861 yılında Usûl-i Muhakeme-i Ticariye Kanunu ve 1863 yılında Ticaret-i Bahriye Kanunu yayınlandı. Böylelikle Osmanlı ticaret hukuku daha sağlam bir zemine oturmuştur. Bununla birlikte aynı süreçte Şer'i Mahkemeler de ticaret davalarına bakmaya devam etti. Bu durum Osmanlı ticaret hukukunda düalist (ikici) bir anlayışın yerleşmesine neden oldu.

Anayasa Hukuku

Tanzimat döneminde Osmanlı anayasa hukuku alanında en önemli değişim, Meşrutiyet dönemini de başlatan Kanun-i Esasi'dir. 23 Aralık 1876'da ilan edilen ilk Osmanlı anayasası ile Osmanlı Devleti'nde meşruti idare kurulmuş oldu. Şûrâ-yı Devlet'te kurulan ve Server Paşa'nın başkanlığındaki 28 kişilik komisyon anayasayı hazırlamak üzere görevlendirildi. Üyelerinin çoğunluğunu Şûrâ-yı Devlet üyeleri teşkil ederken, mülkiye memurları ile ulema ve bazı ferikler de komisyonda yer almışlardır. İlk Osmanlı anayasası, Belçika ve Prusya anayasalarından etkilenmekle birlikte komisyonda hemen her madde üzerinde yoğun tartışmalar yaşanmış ve nihai olarak 119 madde Sultan II. Abdülhamid'e sunulmuştur. II. Abdülhamid tarafından kabul edilen metinde, padişahın kutsal ve gayr-ı mesul (sorumsuz) olması, meclisi feshetmenin padişahın uhdesinde ve kolay uygulanabilir olması ve padişaha, devlete zararlı sayılan kişilerin yargılanmadan ülkeden sürgün etme yetkisinin tanınması (113. md) Kanun-i Esasi'nin zayıf yönleridir. 1876 Anayasası, Osmanlı Devleti'nde kurumların yapısı, Osmanoğlu hanedanının konumu, temel hak ve özgürlükler, Meclis-i Mebusan'ın yapısı gibi temel konuları belirlemesi bakımından büyük önem taşır.

Kanun-i Esasi zayıf yönlerine rağmen toplumun haklarının ve sorumluluklarının kanuni bir metinde yer alması, devletin vergi koyma gibi konularda yasal zemine oturtulması, devletin şekil, dili, dini, vatandaşlık tanımı gibi hususların tespiti bakımından devrimsel bir metindir. Kanun-i Esasi'nin çarpık yönleri 1909 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkisiyle büyük bir değişime uğramıştır. Padişahın yetkileri azaltılırken meclisin yetkileri arttırılmıştır. Temel hak ve özgürlükler bakımından da

güçlendirilmiştir. Dernek ve sendika kurmak gibi haklar tanınırken 113. madde de kaldırılmıştır.

Medeni Hukuk

Tanzimat dönemi kanunlaştırma hareketinde medeni hukuk önemli bir yer tutmaktadır. Kişi, eşya, aile, miras, borçlar gibi alanları kapsayan medeni hukuk alanında ilk büyük kanun Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye yani Mecelle'dir. 1877'de tamamlanan Mecelle; mukaddime, 99 maddelik genel hükümler ve 16 kitaptan oluşan toplamda 1851 madde ihtiva etmektedir. İslam hukukuna dayanarak oluşturulan Mecelle'nin mimarı ünlü hukukçu, tarihçi ve ilim adamı Ahmed Cevdet Paşa'dır. Ağırıklı olarak borçlar hukuku ile eşya ve usul hukukuna yer veren Mecelle'de aile hukuku, miras, vakıf ve kişi hukukuna yer verilmemiştir. Bu da ilk Osmanlı medeni kanununun zayıf yönünü oluşturmaktadır. Buna karşın 1926 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.

Mecelle'nin eksik bıraktığı aile hukuku alanında ilk geniş kapsamlı düzenleme ise 1917 Hukuk-ı Aile Kararnamesi'dir. Müslüman ve gayrimüslimleri kapsayan Hukuk-ı Aile Kanunnamesi, evlilik yaşı, boşanma, miras gibi konularda bazı yenilikler getirmiştir. Buna karşın ancak iki yıl yürürlükte kalabilmiştir. Müslümanların yanında gayrimüslimlerin bazı kesimlerinin tepkisi ilk aile kanununu yürürlükten kaldırmıştır. Aile hukuku büyük oranda şer'i hukukun alanında yer alması sebebiyle Osmanlı Devleti'nin de en az ve geç müdahale ettiği alandır. Tepkiler de bunu açıklamaktadır.

İdari Hukuk

İdari hukuk alanında günümüzdeki Danıştay'ın görevlerini üstlenen Şûrâ-yı Devlet'in kurulması en önemli gelişmedir. 1868'de kurulan Şûrâ-yı Devlet'in kuruluş nizamnamesine göre kurum; kanun ve nizamları incelemek, idari kanunlar hakkında ilgili makamlara görüş arz etmek, devletle şahıslar arasındaki davalara bakmak, uyuşmazlık mahkemesi görevini yürütmek, memurları yargılamak, ilgili kurumların talebi üzerine hukuki mütalaalar vermek, bütçeleri denetlemek gibi oldukça önemli görevleri üstlenmiştir.

Yargı Örgütü

Yargı örgütüyle ilgili yeniliklerin başında da Nizamiye Mahkemeleri gelmektedir. 1868 yılında Ahmed Cevdet Paşa'nın başkanlığında İstanbul'da Divan-ı Ahkâm-ı Adliye adıyla bir yüksek mahkeme teşkil edildi. 1870 yılında bu mahkemenin genişletilmesiyle Nizamiye Mahkemeleri meydana çıktı. Temelde bidayet ve istinaf mahkemelerinden oluşan Nizamiye Mahkemeleri, evlenme, boşanma, miras gibi dini hukuk alanına giren konular dışındaki davalara bakacaktı. Bu bakımdan ilgili mahkeme Osmanlı hukuk sisteminin temelini yerleşmiştir. Bu süreçte savcılık (müdde'i-i umumilik) ve avukatlık kurumları da oluşturulmuştur. Böylece Osmanlı hukuk sistemi, kanun ve yapı itibarıyla Batı hukuk sistemine ve adli teşkilatına yaklaşmıştır.

OSMANLI VAKIF TEŞKİLATI KLASİK, TANZİMAT VE MEŞRUTİYET DÖNEMLERİ

Giriş

İslâm dininin, ferdi erdemli bir birey haline getirme, yararlı ve iyi bir insan olması yönündeki teşvikleriyle beraber, tüm canlılara faydalı olma arzusu hayırseverlik yapma konusunda itekleyici güç olmuştur.

Tarihsel süreç içerisinde vakıfların kuruluş şekilleri, amaçları ve işletim modelleri farklılık gösterse de her devlet kendine has bir üslup benimsedi.

Zengin ve köklü bir coğrafya üzerinde kurulan Osmanlı Devleti de kendisinden önce ömür sürmüş olan devletlerden devraldığı vakıf mirasını korudu.

Devlet, miras aldığı vakıf bilincinin üzerine kendine özgü eklemeler ve uygulamalar sayesinde vakıfları oldukça ileri bir boyuta ulaştırdı. Nihayetinde “Osmanlı Vakıf Medeniyeti” gibi ifadelerle anılır hale geldi.

Günümüzün modern dünyasında, sosyal devlet anlayışı çerçevesinde halka sunulan çoğu hizmet Osmanlı Devleti’nde vakıflar eliyle ulaştırıldı.

Vakıflar sadece padişahlar, hanım sultanlar ve devlet adamları tarafından inşa ettirilmedi. Sıradan Osmanlı fertleri de kendi ekonomik güçlerinin imkan verdiği ölçüde mütevazı vakıflar kurdular.

VAKFIN TANIMI VE TARİHSEL GELİŞİMİ

Arapça kökenli bir kelime olan vakıf, sözlüklerde “alıkoymak”, “durdurmak” gibi anlamlara gelmektedir. Çoğulu ise “evkâf” ve “vukuf”dur.

Yani bir kişinin, Allah’ın rızasını kazanma amacıyla, kendisine ait olan malların bir bölümünü yahut tamamını, insanların, hayvanların ve doğanın faydasına terk etmiş olmasıdır.

Bahsi geçen tanımlardan ve izahlardan yola çıkılarak, vakıfların temelinde gönüllülük esası yatmaktadır denilebilir.

Vakıf kurumu asıl kimliğine İslamiyet ile ulaşmıştır. Daha net bir ifade ile İslamiyet’in gelmesine doğru orantılı olarak insanlar ve toplumların bilincinde hayır yapma işi daha açık bir hal almıştır.

Müslümanlara yol gösterici olan Hz. Muhammed vakıf tesis etme konusunda da öncü olmuştur.

Peygamber, kendisine ait mülk bir hurma bahçesini vakfederek örnek olmuştur.

Özellikle Selçuklular vakıf kurma işini daha sistematik ilerlettiler. Sahip oldukları tüm topraklarda bilinçli bir hareket ile vakıflar kurdular ve böylece vakıflar toplumun sosyal hayatında daha etkin yer edindi.

Osmanlılar devraldıkları mirası koruyarak üzerine kendi dönemlerine ait yapı ve yönetim modelleri ekleyerek vakıfları sosyal hayatın tam merkezine yerleştirmişlerdir.

OSMANLI’DA VAKIF ÇEŞİTLERİ

İlerleyen yüzyıllarda da vakıfların önemi katlanarak arttı ve devlet sahip olduğu geniş coğrafyanın hemen her köşesini kendisinden izler taşıyan hayır eserleri ile donattı.

Menkul (Taşınabilir) Vakıflar: Menkul kelimesi sözlüklerde taşınabilir anlamına geldiğinden, bu tür vakıflardan anlaşılması gereken özellik de vakfedilen şeyin taşınabilir olmasıdır.

Gayrimenkul (Taşınmaz) Vakıflar: Taşınabilir olanların aksine, bir yerden başka bir yere götürülmesi mümkün olmayan vakıflardır.

Aynile İntifâ’ Olunan (Hayrî) vakıflar: Diğer adı “Müessesât-ı Hayriye” olan hayrî vakıflar, doğrudan kendisinden yararlanan vakıf birimlerini ifade etmektedir.

Geliri ile İntifâ’ Olunan Vakıflar: Genel anlamda kazanç sağlayan vakıflardır. Mevcut gruptaki vakıflar, doğrudan doğruya kendisinden değil de getirdiği gelirler aracılığı ile faydalanılan vakıflardır.

Evlathık (Zürri) Vakıflar: Oldukça tartışmalı olan vakıf grubudur. Kişinin malının bir kısmını ya da tamamının vakfın evlatlarına tahsil edilmesi şekliyle oluşturulur. Kişinin soyu tükenirse hayır hizmetlerine tahsis edilebilmektedir.

Avâız Vakıfları: Arıza kelimesinin çoğulu olan avâız vakıfları, olağan üstü hallerde bireylerin ihtiyaçlarını karşılamak için kurulmuştur. Başlangıçta mahalle veya köy ahalisinin ödemekte güçlük çektiği harcamalar, avâız vergisi ve diğer vergiler gibi ödenmesi zorunlu olan haller için kurulmuştur.

Sahih Vakıflar: Vakıf kurma kriterlerine sahip olan bireylerin, toplumun faydalanması için kendisine ait olan taşınabilir ve taşınmaz mallarını kendi iradesi ile Allah’ın rızasını kazanma uğruna kendi malı olmaktan çıkarmasıdır.

İrsâdî Vakıflar: Çıplak mülkiyeti devlete ait olan arazi gelirin, devlet yöneticisinin, padişahın izni

ile insanların ve toplumun faydasına yani kamu yararına harcanmasıyla kurulan vakıf türüdür.

Mazbut Vakıflar: Doğrudan devlet eliyle idare edilen vakıflardır.

Mazbut olmayan Vakıflar: Bu vakıflar mülhak vakıflar ve müstesna vakıflar olarak iki farklı gruba ayrılmaktadır.

İcâre-i Vahideli Vakıflar: İcare-i vahideli'den kasıt, tek seferlik ya da geçici süre ile belirli bir ücret karşılığında kiraya verilmesini ifade eden vakıf türüdür.

İcâre-i Vahide-i Kadîmeli Vakıflar: Belirlenen kira bedelinin daimi olarak icare edilmesiyle ortaya çıkan vakıf türü icare-i vahide-i kadîmeli vakıf olarak tanımlanmaktadır.

Mukâtaalı Vakıflar: Bu türden gelir getiren ev, ağaç vb. kalemler üzerinden kullanıcılara kiraya verilen vakıf çeşididir. Böylesi vakıflarda toprağın mülkiyeti vakfa, üzerindeki nesnelere mülkiyeti ise kullanıcıya aittir.

OSMANLI'DA VAKIFLARIN İŞLEYİŞLERİ

Bir vakfın kurulabilmesi ve geçerli olabilmesi için bulunması gereken bazı zorunlulukları vardır.

Bunlardan ilki; adına "vâkıf" denilen yani vakfı kuran kişinin bulunmasıdır.

Bir diğer şart ise vakfedilecek bir malın bulunmasıdır. Osmanlı'da vakfedilene "mevkûf" denilmektedir.

Vakfın kurulabilmesi için bulunması gereken bir diğer şart "irade beyanı" dır. İrade beyanı vakfedenin vakıf iradesinin açıkça belirtilmesi ile oluşur.

Tüm bunların haricinde vakıftan yararlanacak olanlar yani "mevkûfun aleyh" in tespiti rüknü yerine getirilmez. Mevkûfun aleyh vakıftan yararlananlar anlamına gelmektedir.

OSMANLI'DA VAKIFLARIN SUNDUĞU HİZMETLER

Vakıfların hizmet alanlarını; Dini, eğitim, bayındırlık ve sosyal hizmetler şeklinde sıralayabiliriz.

Dini Faaliyetler; Müslümanların namaz kılp ibadet yapabilmeleri için gerekli olan her türlü cami ve mescit gibi yapılar vakıflar tarafından tesis edilmiştir.

Eğitim Faaliyetleri; vakıf gelirlerinden büyük payların ayrıldığı bir diğer hizmet alanı ise eğitim-öğretim müesseseleridir

Beledî ve Bayındırlık Hizmetleri; şehirlerin ve köylerin teşkilatlı hale getirilmesi ve korunması konusunda da vakıflar halka hizmet ulaştırmaktaydı.

Sağlık ve Sosyal Hizmetler; Bu noktada dikkati çeken en önemli yapılar olarak imarethaneler karşımıza çıkmaktadır.

VAKIFLARDA DEĞİŞİM DÖNÜŞÜM

Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret'nin Kurulması

Denetim işi klasik dönemde tek bir elden olmayıp farklı birimler tarafından yürütülüyordu. Uzunca seneler büyük vakıfların denetlenmesine Sadrazam, Şeyhülislâm, İstanbul Kadılığı ve Dârü's-saâde Ağaları baktı.

II. Mahmud döneminde pek çok kurum ve teşkilatın yapısında değişikliğe gidilirken, vakıfların denetlenmesi de bu değişimden nasibini aldı ve 1826 senesinde "Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti" kuruldu. Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'nin Kurulması

II. Mahmud tarafından dağınık halde bulunan vakıfların denetiminin tek bir elde toplanması amacı ile 1826 senesinde kurulan Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti, belirli bir süre sonra beklentileri karşılayamaz hale geldi.

İlk başta meclis içerisinde yer almayan Evkâf Nazırı 1838'de meclise dahil edildi.

Takvimler 1920 senesini gösterdiğinde Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti yerini Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'ne bıraktı. İlk Şer'iyye ve Evkaf Vekili Mustafa Fehmi Efendi oldu ve görevini 1922'ye kadar sürdürdü.

Kuruluş Dönemi Osmanlı Dünyasında Tarikatlar

Moğol istilasının Anadolu'da meydana getirdiği travmayı teskin ve tedavi etmeye çalışanlardan birisi de tasavvufi hareketler olmuştur. Bu hareketler kabiliyetleri oranında kendi içinde belli sınıflara ayrılmışlardır. Gaziyân-ı Rûm, Ahiyân-ı Rûm, Abdalân-ı Rûm ve son olarak Baciyân-ı Rûm. Hepsi birden Kolonizatör Türk Dervişleri olarak tarif edilmişlerdir.

Klasik Dönem Osmanlı Dünyasında Tarikatlar

İstanbul'un fethi ile başlayıp yaklaşık bir buçuk asra tekabül eden klasik dönem, kültürel faaliyetlerin yoğunluğu ile ön plana çıkmıştır. Bu faaliyetlere ev sahipliği yapan sınıflardan biri de şehri ve yerleşik hayatı telkin ve teşvik eden tarikatlar olmuştur. Bunlar, Mevlevilik, Halvetilik, Nakşibendilik, Bayramîlik ve Bektaşîlik gibi tarikelerdir.

Osmanlı Devleti'nin saadet asrını rahatsız eden zındıklıkla, kızılbaşlıkla itham edilen tasavvufi eğilimlerde aynı dönemde var olmuşlardır. XVII. yüzyıl Celali İsyanlarına ortam hazırlayan bu eğilimler askeri yöntemler ile ya ortadan kaldırılmışlar ya da politik oyunlarla sisteme dâhil edilmişlerdir.

Klasik dönemin keyfiyetini tayin eden kültürel faaliyetlerin ev sahipliğini üstlenen kurumlardan birini de şehri ve yerleşik hayatı telkin ve teşvik eden tarikatlar teşkil etmiştir.

İslahat Asrında Tasavvufi Hareketler

İslahat asrının somutlaşmasına neden olan gelişme Küçük Kaynarca antlaşmasıdır. Antlaşma sonrasında sakinleri Müslüman olan Kırım'ın Hristiyan bir devletin egemenliğine girmesi İslam dünyasında zihinsel bir travmaya sebep olmuştur. Çeyrek asır sonra Mısır'ın Fransa tarafından işgal edilmesi tehdittin boyutunun Avrupa ile sınır olan Müslüman coğrafyalarla sınırlı olmadığını göstermiştir. Her iki gelişme cihadı ve teceddüdü telkin eden Nakşibendî tarikatı gibi ehl-i sünnet çizgide şeriatın savunusunu merkeze alan tarikatların, kamuoyu nezdinde daha fazla ön plana çıkarılmasına neden olmuştur.

Nizâm-ı Cedid Dönemi ve Tasavvufi Hareketler

III. Selim, devlet ve milletin istikbalinin ve istiklalinin, geçmişi gündeme taşıyan gelenekle değil geleceği şimdiye getirecek gelenekle mümkün olacağı iddia etmiştir. Bu iddia Nizâm-ı Cedid anlayışını resmi politika haline getirmiştir. Politikanın paydaşlarını ikna etmek içinde başta Mevlevilik ve Nakşibendilik olmak üzere ehl-i sünnet tarikeleri maddi ve manevi anlamda destekleyerek kendi politik programının propagandacıları yapmaya çalışmıştır.

Devletin mukadderatına ortak yaptığı tarikelerden şahsi anlamda da istifade etmiştir. Bu bağlamda Yenikapı Mevlevihânı Şeyh Galip ile yakın ilişkiler kurup tekke musikisine katkı sunmuştur.

Sultan II. Mahmud Döneminde Tarikatlar

Sultan II. Mahmud'un en önemli ıslahatı devlet ile çağdaş ve devlet ile özdeşleşmiş Yeniçeri Ocağı'nı kaldırması olmuştur. Ocağın manevi otoritesinin zeminini ve meşruiyet kaynağını teşkil eden Bektaşî tarikatı da bu ıslahattan nasibini almıştır. Tarikat mensupları takibata ve sürgüne maruz bırakılmış, tekke ve zaviyeleri ise ehl-i sünnet çizgide faaliyet yürüten Mevlevilik, Nakşibendilik, Halvetilik, Kadirilik gibi tarikatların sorumluluklarına bırakılmıştır.

Sultan Mahmud, bahse konu bu tarikatları da kontrol edebilmek amacıyla tekke ve zaviyelerin mali özerkliğini teşkil eden vakıfları merkezi bir kurumun yönetimi altına sokmaya çalışmıştır. Evkaf-ı Humayun Nezareti bu sorumluluğu üstlenmiş, tekke vakıfları da tedricen bu nezaretin kontrolü altına alınmıştır.

Siyasi meşruiyetin kaynaklarından biri olan tarikatların içtimai hayatın imtizacına, iktisadi hayatın ve alışkanlıklarının istikrarına da payanda olduğu bilinmektedir. Bu hususiyetler, 1808 yılından itibaren tedricen tasfiye edilen ayanların meşruiyetlerine mecra tarikelerin de ya gözetim altına alındığı veyahut tenkil ve tedip politikalarına maruz bırakıldığı ifade edilmektedir.

Mali yönden merkezi idarenin kontrolü altına giren tarikatlar kültürel özerkliklerini muhafaza etmişlerdir. Bu dönemde İstanbul'da Mola Murad, Çerkeşi tekkesi gibi bazı yerler, edebi zevklere ve ilmi sohbetlere mekân olmuşlardır.

Tanzimat Döneminde Tarikatlar

III. Selim ile başlayan ve II. Mahmud saltanatıyla kurumsal zemine taşınan yeni düzen, hukuki açığını da Tanzimat Fermanı'nın vaatlerine oturtulan nizamnamelerle tamamlamıştır. II. Mahmud ile mevzi kazanan, Tanzimat Fermanıyla mevzuata kavuşan yeni düzenin hayattaki karşılığı için Müslüman

halkların ikna edilmesi söz konusudur. Toplum nezdinde muteber kişilerin şeyhler olması diğer dönemlerde olduğu gibi bu zaman aralığında sultanın, sarayın ve devlet ricalinin iltifatına tarikatlar mazhar olmuşlardır.

Tanzimat dönemiyle birlikte politikanın saray duvarlarını aşması ve yönetimin merkezini Bâb-ı Alî'nin teşkil etmesi, tarikatlarında kendi aralarında hizipleşmesine neden olmuştur. Kuleli Vak'asında olduğu gibi bazı tarikatların taraf olması, tasavvufi hareketlerin daha fazla siyasileşmesinin önünü açmıştır. Mevlevî Selahattin Dede'nin politik bir aktör olarak II. Abdülhamid'in tahta çıkmasındaki rolü bu sürecin somut bir misalidir.

Tarikatlara yönelik yapısal reformlar yapılan bu dönemde, sadece idari ve mali kaygılarla sınırlı kalmamış, diğer taraftan kültürel faaliyetlerinin özerkliği korunmuştur. Bu kurumlar, geçmişte olduğu gibi hem avamın hem de havassın ihtiyaçlarına cevap üreten çeşitli kültürel etkinliklere ev sahipliği yapmaya devam etmişlerdir. Bu dönemde Lefkoçyalı Galip Efendi ve Osman Şems Efendi gibi mürşid ve müritlerin edebiyatta, Hamamızade Osman ile Hacı Faik Bey gibi neyzen ve hanendelerin musikideki maharetleri tarikatlara olan ilgiyi canlı tutmakla birlikte müdâvim ve muhibbânının sayısını artırmıştır.

I.ve II. Meşrutiyet Yıllarında Tarikatlar

Tanzimat deneyimlerinin semeresi olan I. ve II. Meşrutiyet yıllarında tarikatların bazıları hem sarayın hem de muhalefetin yanında saf tutmuşlardır. Sarayın yanı başında saf tutanların temel gayesi Müslümanların ittifadı ve sömürgeci güçlerin Kuzey Afrika'dan Orta Asya'ya kadar olan sömürü niyetlerini engellemektir.

II. Abdülhamid yönetimine karşı önce kalem ile sonrasında silah ile mücadele veren muhalefetin (İttihad ve Terakki Cemiyeti) yanında yer alanların hedefi ise Kanun-ı Esasi'yi yürürlüğe koymak Meclis-i Mebûsan'ı yeniden faal hale getirmektir.

MATBAA'NIN İCADI VE TARİHSEL GELİŞİMİ

Matbaa İcadından Önceki Dönem

Milattan sonra 5. Yüzyılın ortalarında Çinliler ilkel blok basım yöntemiyle yaprak, ağaç, deri vb. üzerine baskı yapmışlardı. Bu dönemlerde insanlar duyularını, düşüncelerini, tarihsel notlarını el yordamıyla yazarlardı.

Modern Matbaanın İcadı

Modern manadaki matbaanın, Johannes Gutenberg tarafından bulunduğu kabul görmektedir. Gutenberg, alfabe karakterlerinin dökülebileceği kurşun alaşımli kalıplar (matris) oluşturdu. Bununla birlikte kağıt imalatında kullanılan makineleri bir araya getirerek mürekkeple basılabilen teknikleri geliştirdi.

OSMANLI DEVLETİ'NE MATBAANIN GELİŞİ

Gayrimüslimler Tarafından Kurulan Matbaalar

Osmanlı Devleti'nde matbaa ilk kez İspanyol zulmünden kaçarak Osmanlılara sığınan Yahudilerce 1492 yılında kullanılmaya başlandı. Bilinen ilk Ermeni matbaası 1567 yılında Abgar Dpir Toxatec tarafından İstanbul'da kuruldu.

İlk Türk Matbaası ve İbrahim Müteferrika

İbrahim, 1740'lı yılların ortalarında Yalova'da bir kağıt fabrikası kurma teşebbüsünde bulundu. Kurulan bu fabrika İbrahim Müteferrika'nın nezaretinde faaliyet gösterdi. İbrahim Müteferrika'nın kurmuş olduğu matbaada 18 kitap basılmıştı. Bu kitaplar; din, tarih, coğrafya ve diğer fen bilimleri alanlarında eserlerdi.

İbrahim Müteferrika Sonrası Osmanlı Basını

İbrahim Müteferrika'nın vefatından sonra Matbaa faaliyetleri sekteye uğradı. 1795 Yılına gelindiğinde Türklere ait 2. matbaa kuruldu. Geometri öğretmenliği yapan Abdurahman Efendi tarafından Mühendishane Matbaası kuruldu.

1828 Yılında Mısır'da Vekâyi-i Mısriyye (Mısır'daki Olaylar) adında bir gazete çıkarıldı. Bu gazete Osmanlı Türkçesi ile çıkarılan ilk gazeteydi. Aynı yıllarda Üsküdar'da Darü't-Tıbaatü'l-Amire Matbaası kuruldu. II. Mahmud'un emriyle bu matbaa 1831 yılında Beyazıt'a taşındı. Zaman sonra da Takvim-i Vekayi gazetesinin çıkaracak matbaa ile birleşti. Basım işleri için ise Alexandre Blacque ile anlaşma yapıldı.

Takvim-i Vekâyi

Taşra ile iletişimini diri tutmak, yapılan ıslahatları tebaaya daha iyi aktarabilmek ve tebaanın merkezi otoriteye olan inancını sağlamlaştırmak düşüncesinde olan II. Mahmud, bu yolun basından geçtiğini düşünmekteydi. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin ilk resmi gazetesi olan Takvim-i Vekâyi'nin çıkarılması emrini verdi.

Matbaanın Gecikmesinde Etkili Olan Faktörler

Dönemin bazı devlet adamlarıyla birlikte ulemaların da matbaaya bakışları pek olumlu değildi. Ayrıca dönemin hattatları ve müstensihleri ve divitçileri de mesleklerinin önemini yitireceğinden endişe ettiklerinden matbaaya karşı çıktı. Bu dönemdeki okur yazar oranının azlığı kitaba olacak talebin de az olması anlamına gelmekteydi. Tüm bu faktörlere ilaveten o dönem matbaadan anlayan teknik personel azlığı, teknolojik gerilikler ve ekonomik yetersizlikler de matbaanın gecikmesine etki eden faktörler arasındaydı.

TANZİMAT VE MEŞRUTİYET DÖNEMLERİ OSMANLI BASINI

Tanzimat Dönemi Osmanlı Basını

Osmanlı Devleti'nde yıllardır süre gelen yenilikler ve reformlar, Sultan Abdülmecid döneminde ilan edilen Tanzimat fermanıyla bambaşka bir boyut kazanmıştı. Tanzimat fermanı, Osmanlı'nın batılılaşma hareketlerinin ilk somut destekçisi niteliğindedir.

Ceride-i Havadis

Ceride-i Havadis, Tanzimat fermanının ilanından 1 yıl sonra çıkarılan ilk yarı resmi Osmanlı Gazetesi idi. İngiliz misyoneri olan William Churchill tarafından devlet teşvikiyle ve imtiyazlarıyla çıkarılmıştı.

İbrahim Şinasi ve Özel Gazeteler

Tanzimat döneminin başlamasıyla batılılaşma eğilimi hızla artmıştı. Tanzimat dönemiyle birlikte düşünce serbestliği ve özgürlük kavramları halk arasında yaygınlaştı. Bu minvalde hareket eden en önemli yazarlardan biri de İbrahim Şinasiydi. Şinasi, Türk düşünce tarihinde yenilikçi ve özgürlükçü

düşünce tarzıyla önemli bir fark oluşturdu.

Şinasi, 1860 yılında Tercüman-ı Ahval, 1862 yılında ise Tasvir-i Efkâr gazetelerini çıkardı. Çıkardığı bu gazeteler vasıtasıyla düşünce ve ifade özgürlüğünü kamuoyuna aktarmaya gayret etti. Şinasi'ye göre toplumun eğitilmesi ve bilinçlenmesi sosyal ve ekonomik kalkınmanın en önemli unsuru niteliğindedir.

Namık Kemal

Tanzimat döneminin önde gelen düşünürlerinden olan Namık Kemal, Türk milliyetçiliğinin fikir babası sayılmaktadır. İbrahim Şinasi ile tanıştıktan sonra siyasi düşünceleri netleşti. Toplumsal sorunlarını konu alan şiirler yazdı. 1865 Yılında Şinasi'nin Paris'e gitmesiyle Tasvir-i Efkâr gazetesini Namık Kemal devam ettirdi. Namık Kemal, memleketin sorunları ve nasıl kalkınacağını konu alan yazıları, dönemin devlet erkanının da dikkatini çekti. Özellikle eğitim, şehircilik ve ekonomik unsurları konu alan aldı ve kadınların da eğitilmesi gerektiğini savunan yazılar kaleme aldı.

Ziya Paşa

Ziya Paşa, Tanzimat döneminin en önemli düşünür ve yazarlarından. Siyasi düşüncelerini hiciv (alaylı bir dille eleştiri) sanatını ustalıklı kullanarak kaleme aldı. Avrupa'ya yerleştikten sonra Namık Kemal tarafından çıkarılan Hürriyet gazetesinde yazılar kaleme aldı. Yazılarında toplumsal kalkınmanın batılılaşma yoluyla mümkün olduğunu okuyucuya aktardı.

Bu dönemin aydınları olan Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi düşünürler bir araya gelerek Genç Osmanlılar hareketini başlattı. Bu hareket Avrupa devletlerinin bazılarındaki olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin de meşrutiyet ile yönetilmesi gerektiğini savundu. Sonraki dönemlerde oluşum gösteren Jön Türkler de bu dönemki Genç Osmanlılar hareketinin devamı olarak nitelendirilir.

Ali Suavi

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi ve sosyal sorunları kitlelere hitabet yoluyla aktaran Ali Suavi, daha geniş kitlelere hitap edebilmek adına 1867 yılında "Muhbir" gazetesini çıkardı.

Tanzimat Döneminde Taşra Basını

Tuna Valisi Mithat Paşa tarafından Tuna Gazetesi çıkarıldı (1865). Bu gazete, taşrada çıkarılan ilk resmi gazeteydi. Takip eden yıllarda ise Erzurum'da Envâr-ı Şarkıyye Gazetesi basıldı. Bu gazete, Anadolu'da çıkarılan ilk Türkçe gazeteydi. Envâr-ı Şarkıyye'den sonra ise Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde gazeteler çıkmaya devam etti.

Matbaa Nizamnamesi

Zaman içerisinde artan basın mercileri artık sadece devlet tekeline bağlı olmaktan çıkmış, şahısların da edinebildiği bir iletişim gereci olmuştu. Bu durum da devlete olan eleştirel yazıların ve düşüncelerin çeşitliliğinin artmasına neden olmuştu. Bu durumdan rahatsızlık duyan Osmanlı Devleti, basın yayın mercilerinin birtakım denetimlere tabi olması gerektiğini fark etti ve bu konuda bazı düzenlemeleri içeren bir nizamname çıkardı.

Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Basını

I. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Basını

Basın organlarının tamamen yayıldığı bu yıllarda gazete, siyasi propaganda yapabilmek için en iyi araç olarak görülmekteydi. Gazetenin yanı sıra bu yıllar itibarıyla yayılan dergi yayıncılığı da genellikle devlet aleyhine yayın yapıyordu. Bu propagandaların ekseriyeti Osmanlı Devlet çıkarları aleyhine olacak şekilde işliyordu. Oluşan olumsuz durumdan rahatsızlık duyan Sultan II. Abdülhamid basına karşı sert tedbirler almak zorunda kalmıştı.

Bu dönemlerde yapılan yayınlarda parlamenter bir sisteme ve anayasal düzene geçilmesi sıkça vurgulanıyordu. Devlet yapılan baskılara daha fazla karşı gelemedi ve 23 Aralık 1876'da I. Meşrutiyet ilan edildi. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olan Kanun-i Esasi yürürlüğe girdi. Sultan II. Abdülhamid, tahta çıkışından birkaç ay sonra tüm basın yayın faaliyetlerini denetleyecek mercii olan "Matbuat Müdürlüğü"nü kurdu. Bu müdürlüğün başlıca faaliyeti devlet aleyhine olan basın faaliyetlerini halkın ve devletin menfaatlerine uygun hale getirebilmektir. İlerleyen yıllarda matbuat müdürlüğü bünyesinde sansür memurları görevlendirildi. Bu memurlar devlet menfaatlerine ters düşen yazıların kısmen değiştirilmesini talep edebileceği gibi yazının basılmasını tamamen de engelleyebilirdi.

Osmanlı Devleti zaman içerisinde basın organlarını sansür ve engelleme yöntemiyle durduramayacağını anlayınca onları kendi saflarına çekmenin yollarını aradı. Devlet lehine yayın yapacak olan gazete ve dergilere nakdi yardım yapılması kararlaştırıldı.

Zaten ekonomik açıdan sıkıntılı zamanlar geçiren Osmanlı Devleti, yazarlara yaptığı ödemeler ve uygulamalar neticesinde iyice zor duruma düştü. Yazarlara maddi destek sağlanması yerine onlara saray görevleri, çeşitli memuriyetler ve devlet nişanı verildi. Hatta önceki dönemlerde yazılarından dolayı sürgün edilmek zorunda kalan yazarların siyasi tutukluluklarını kaldırdı ve yazarlar geri davet edildi. Böylelikle devlet aleyhine hareket eden muhalif kitlenin sükutu sağlanmış oldu.

Jön Türk Basını

Siyasi ve ekonomik kargaşanın had safhaya ulaştığı bir dönemde basına getirilen sansürler ve yasaklar, düşünce ve ifade özgürlüğünün oldukça kısıtlanmasına neden oldu.

Tanzimat döneminde oluşan Genç Osmanlı güruhunun devamı niteliğinde yurt dışında çeşitli bölgelerde faaliyet gösteren “Jön Türkler”, meşrutiyetin ilan edilmesini, parlamenter sistemin oluşturulmasını, sultanın mutlak hakimiyet zihniyetine son verilmesini talep eden muhalif bir düşünce grubuydu. Jön Türklerin kaleme aldıkları yazılarında memleketin içinde bulunduğu ahval irdelenir ve çözüm önerileri belirtilirdi. Fakat bu grup içerisinde farklı nitelikte yapılanma yanlısı olanlar da vardı. Mizancı Murad: Sultan II. Abdülhamid döneminin en önemli yazarlarından ve düşünürlerindendi. 1886 Yılında çıkardığı “Mizan” gazetesi ilerleyen zamanlarda lakabı oldu.

Siyasi Olmayan Basın

Ahmet Midhat Efendi, bu düşünce yapısındaki en özgün yazarlarındandı. Ahmet Midhat Efendi tarafından çıkarılan Tecüman-ı Hakikat gazetesi üstlendiği önemli misyonla toplumu eğitmek gibi önemli bir amaca hizmet etti.

Ara Nesilciler (Gelenekçi Aydınlar)

II. Abdülhamid döneminde siyaset ve politikadan uzak durarak şiir, roman, tiyatro ve edebiyat ile ilgilenenlerin oluşturduğu topluluktu. Bu grubun yayınları daha çok Tecüman-ı Hakikat ve Saadet gazeteleri vasıtasıyla yayınlandı.

Servet-i Fünûncular (Yenilikçi Aydınlar)

Ahmet İhsan (Tokgöz) tarafından çıkarılan Servet-i Fünûn dergisi düşünür grubunun isim babası oldu. Bu grup içerisinde yer alan yazarlar ağır bir edebi dil kullanarak Avrupai tarzda eserler verdi. Sanat sanat içindir anlayışıyla yazılar kaleme alındı.

II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Basını

1877-1878 Rus Savaşının vuku bulmasını gerekçe gösteren Sultan II. Abdülhamid, Meclis-i Mebusan’ı kapattı. Böylelikle I. Meşrutiyet dönemi sona erdi. Bu dönemden II. Meşrutiyetin ilan edilmesine kadarki dönem istibdat dönemi olarak anıldı. Anayasal düzene tekrar geçilmesini talep eden ittihat terakki cemiyeti bu konuda Sultan II. Abdülhamid’e baskı yaptı. Baskılara daha fazla dayanamayan sultan, 23 Temmuz 1908’de yeniden Kanun-i Esasi’yi yürürlüğe koydu. Böylelikle istemeden de olsa II. Meşrutiyeti ilan etti.

II. Meşrutiyet’in ilanından sonra basın sansürünün ortadan kalkışıyla etkileri günümüze kadar gelen farklı fikir akımları oluştu. Özellikle Avrupa’da yaşanan Fransız ihtilali ve yayılan milliyetçilik düşüncesi, hali hazırda çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti’ni çok olumsuz etkilemişti. Oluşan olumsuz havayı dindirmek isteyen dönem aydınları çeşitli ideolojiler etrafında Osmanlı çatısı altındaki milletleri tekrar bir araya getirmeye çalıştı.

Osmanlılık:

Esasen II. Mahmud döneminde temelleri atılan fikir akımıydı. Çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti çatısındaki milletlerin selametinin milliyetlerini ve dinlerini bir kenara bırakarak tek bir düşünce etrafında buluşmasına dayanan bir fikir akımıydı.

İslamcılık: İsminden de anlaşılacağı gibi bu fikir akımı, toplulukları bir arada tutan esas unsurun din olduğunu savunan düşünce akımı idi. Bu akıma göre toplum, hangi etnik unsura mensup olursa olsun etnik kökenini göz ardı ederek İslam ülküsü altında toplanmalıydı.

İslamcılık akımının en önemli temsilcilerinden biri Mehmet Akif (ERSOY) idi. Bu akımın yazarları kaleme aldıkları yazılarda sadece Osmanlı coğrafyasını değil, tüm İslam coğrafyasını kapsayan yazılar yazarlardı.

Batıcılık:

Bu düşünce akımına göre memleketin selameti batıya yönelimden geçmekteydi. Toplum ve yönetenler, batının medeniyetinden ve biliminden istifade edebildiği ölçüde kalkınabilir ve gelişim gösterebilirdi. Bu görüşe göre dönemin sosyal, ekonomik, düşünsel ve eğitsel gereksinimlerinin Avrupa’lı devletlerde olduğu gibi sağlanması gelişmesinin en mühim gereksinimi idi. II. Meşrutiyet döneminde bu akımın en önde gelen temsilcileri Ahmet Cevdet, Ahmet Rıza, Celal Nuri ve Tevfik Fikret’ti.

Türkçülük:

1908 Yılında Rusya’dan kaçarak Osmanlı yurduna gelen bazı düşünürler Türk milliyetçiliğinin merkezi olan Türk Derneği’ni kurdu. Bu fikir akımında esas olan etnik kökendi. Günümüz Türk milliyetçiliğinin de esasıydı. Türkçülük akımının en önemli düşünür ve yazarları Ziya Gökalp, Fuat Köprülü, Yusuf Akçura, Ömer Seyfettin ve Aka Gündüz’dü.

Osmanlı Sağlık Kurumları Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemleri **Merkezi Sağlık Teşkilatı**

Klasik dönemde Osmanlı sağlık teşkilatlanmasının başında bulunan kişi hekimbaşydı. Hekimbaşılar, birkaç istisna dışında medresede mezunu, ilmiye sınıfından ve tıbbı vakıf ünlü kişiler arasından seçilmiştir. III. Selim döneminde tıp eğitiminde modern kurumların açılmasıyla hekimbaşı fonksiyonlarını kaybetmeye başlamıştır. Kurumsallaşma faaliyetlerinin bir sonucu olarak 17 Nisan 1850 tarihli emirle hekimbaşılık kaldırılmıştır.

19. yüzyıla damgasını vuran kolera sağlık teşkilatının kurulmasını hızlandırmıştır. Bu doğrultuda 1838’de Karantina Meclisi kurulmuştur. Karantina İdaresi, farklı kaynaklarda Meclis-i Tahaffuz, Meclis-i Tahaffuz-ı Üla, Meclis-i Sıhhiye, Meclis-i Kebir-i Umur-ı Sıhhiye, Meclis-i Umur-ı Sıhhiye, Nezaret-i Umur-ı Sıhhiye, Umur-ı Sıhhiye Nezareti, Sıhhiye Nezareti, Karantina Nezareti, Karantina Meclisi ve Daire-i Umur-ı Sıhhiye isimlerle anılmaktadır. Osmanlı Devleti, karantinaya karşılık usul-ı tahaffuz ve karantina yeri içinse tahaffuzhane veya karantinahane terimlerini kullanmıştır. Hicaz bölgesinde, 1893’te koleranın birçok can kaybına yol açması nedeniyle 1895’te Mekke Sıhhiye Tabibi Doktor Kasım İzzeddin Bey’in layihası doğrultusunda Mekke Sıhhiye İdaresi kurulmuştur.

Karantina İdaresi 1916’da lağvedilmiş ve sağlık işlerini hükümet devralmıştır. Uluslararası sağlık antlaşmaları hükümlerini yerine getirmek için Karantina İdaresi, Hudud-ı Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi adı altında Dâhiliye Nezareti’ne bağlanmıştır.

Meclis-i Tıbbiye, hekimlerin diplomalarını incelemek, karantina hizmetinde ve askeri birliklerde görevli sağlık personelini imtihan ederek başarılı olanlara izin vermek, yetersiz olanların çalışmasını yasaklamak, ilaç temini ile üretimini kurallara bağlamak ve sağlıkla ilgili diğer konuları incelemek üzere kurulmuştur. Meclis-i Tıbbiye, 1857’den sonra yeniden organize edilmiştir. Görevleri üç şubeye paylaştırılmıştır. Birinci şube eğitimle ilgilenmiş, ikinci şube askeri sağlık hizmetleriyle ilgilenmiş, üçüncü şube ise adli tıp, hekimlik ve eczacılık gibi sivil işlerle ilgilenmiştir. Bu kurum, 1869 yılına kadar görevini devam ettirmiştir.

Osmanlı Devleti’nde sivil tıp işleri, adli tıbbı ilgilendiren işler ve genel sağlığa ilişkin bütün konulara bakmak üzere 2 Aralık 1869 tarihli İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye Nizamnamesine göre Nezaret-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye adıyla bir idare kurulmuştur. Ayrıca Nezaret-i Umur-ı Tıbbiye nezdinde genel sağlıkla ilgilenmek, salgın hastalık çıktığında gerekli tedbirleri almak ve bütün sağlık işlerinde yetkili olmak üzere Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye adıyla bir de komisyon oluşturulmuştur.

Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, 1 Mart 1913 tarihli kanunla kaldırılan Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye’nin yerine ve onun bütün görevlerini üstlenerek kurulmuştur. Birçok başarılı çalışma yapan bu kurum Osmanlı Devleti’nin sağlık işlerinin yönetim merkezi olmaya çalışırken 1916’da Sıhhiye Nezareti kurulmuştur. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi de aynı yıl Sıhhiye Nezareti’ne bağlanmıştır.

Hastaneler

Osmanlı Devleti’nde, 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren çağın tıbbi uygulamalarına uygun biçimde planlanan gureba hastaneleri, yüzyılın ikinci yarısında ise belediye hastaneleri açılmaya başlanmıştır. Sivil hastaneler içerisinde Bezmiâlem Vâlîde Sultan Vakıf Gureba Hastanesi (Gurebâ-yi Müslimin Hastahanesi) adında ilk defa hastane kelimesi kullanılan sağlık kurumudur. Aynı zamanda Avrupalılaşıma döneminin ilk sivil sağlık kuruluşudur. Zeynep-Kamil Hastanesi ise İstanbul’un ilk özel hayır kurumudur. Bu hastane Sadrazam Yusuf Kamil Paşa ile eşi Zeynep Hanım tarafından yaptırılmıştır.

1865 kolera salgının ardından Beyoğlu’nda kurulan Altıncı Dâire-i Belediye Hastanesi ilk belediye hastanesidir. Bu hastanede inanç ve soy ayrımı yapılmadan hastalar ücretsiz olarak tedavi edilmiştir. Osmanlı Devleti’nde 19. yüzyılın son çeyreğinde kadınlar için hastaneler yaptırıldığı gibi hastaneler içerisinde kadınlara mahsus bölümler de yapılmıştır. Frengi gibi bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek için 1879’da hazırlanan talimatnameye göre Altıncı Dâire-i Belediye Nisâ Hastanesi açılmıştır. İstanbul’un ilk modern doğumevi olan Viladethâne ise 1892’de açılmıştır.

Osmanlı Devleti’nin ilk çocuk hastanesi olan Hamidiye Etfal Hastane-i Âlisi, 5 Haziran 1899’da açılmıştır. Bu hastane ülkemizde kalorifer tesisatı olan ilk sağlık kuruluşudur. Osmanlı Devleti’nin ilk çocuk sanatoryumu da 1904’te Hamidiye Etfal Hastanesi’nde açılmıştır. Bugünkü Cerrahpaşa Tıp Fakültesi’nin mekânsal temeli olan Cerrah Paşa Zükûr Hastanesi, Taküyiddin Paşa Konağı adı verilen

binada kurulmuştur. Osmanlı Devleti, bu hastanelerin yanı sıra Anadolu'daki birçok şehirde, Balkanlar'da, Ortadoğu'da ve günümüzde İsrail, Suudi Arabistan, Yemen ve Libya gibi ülkelerin bulunduğu Osmanlı topraklarında da birçok gureba hastanesi açmıştır.

Osmanlı Devleti, 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılda ordunun yeniden yapılandırılması sırasında Osmanlı coğrafyasının her yerinde askeri hastaneler kurmuştur. Maltepe Asker Hastanesi, II. Mahmut döneminde 1826'da yapılmıştır. Asâkir-i Mansûre Hastanesi adı ile de bilinen bu hastane 600 yatak kapasiteliydi. Maltepe Asker Hastanesi, II. Abdülhamit döneminde oldukça itibar kazanmış ve İstanbul'un en büyük hastanesi olmuştur. Sultan Abdülmecid döneminde açılan askeri hastanelerden ilki 1845 yılında açılan Haydarpaşa Askeri Hastanesi'dir. Sultan Abdülmecid döneminin diğer bir hastanesi ise Gümüşsuyu Asker Hastanesi'dir. Bu hastane 1846'da inşa edilmiştir. Mîrgûn (Emirgân), İplikhâne, Beylerbeyi hastaneleriyle Serviburnu Asker Hastanesi ve Şemsipaşa Muhâcirîn Hastanesi ise II. Abdülhamit döneminde kurulmuştur. Yine II. Abdülhamid döneminde açılmış olan Yıldız Asker Hastanesi ise en son tıbbi gelişmelerin izlendiği bir kurumdu. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı sırasında yaralıların tedavi edildiği Yıldız Asker Hastanesi'nde dünyada ilk defa savaş yaralarındaki mermilerin yeri ameliyat öncesinde röntgen çekimiyle tespit edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaası, Avrupa devletleri ve Amerikalı misyonerler de Osmanlı topraklarında hastaneler açmışlardır. Bu hastanelerden biri Rum cemaatine ait olan Balıklı Rum Hastanesidir. Ermeni cemaatinin ön plana çıkan hastanesi ise Surp Pırgiç Ermeni Hastanesidir. Musevi cemaatinin ön plana çıkan hastanesi ise Or-Ahayim hastanesidir. Bu hastane Balat Musevi Hastanesi olarak da bilinmektedir.

Koruyucu Sağlık Kurumları

Osmanlı Devleti bulaşıcı ve salgın hastalıklara karşı birçok koruyucu sağlık kurumu da inşa etmiştir. Bunlar arasında olan tahaffuzhaneler, salgın ve bulaşıcı hastalık bulunan memleketlerden kara veya deniz yoluyla gelen yolcuların hastalık taşıyıp taşımadıklarının anlaşılması için beklemek zorunda oldukları karantina süresi boyunca kaldıkları yerlerdir. Tebhirhaneler ise kolera, çiçek, veba gibi bulaşıcı hastalıkların görüldüğü dönemlerde hastaların veya bu hastalıkların birinden ölenlerin kullandığı her türlü eşyayı, hastalığın görüldüğü mekanı, şüpheli görülen ticari eşyayı, hayvanları, dışarıdan gelen gemileri, postadan gelen mektupları ve paketleri dezenfekte eden sağlık kurumlarıdır. Koruyucu sağlık kurumlarından olan Bakteriyolojihane-i Şahane, özellikle İstanbul'daki kolera salgınlarıyla mücadelede önemli hizmetlerde bulunmuştur. Ayrıca ürettiği aşılarda da halk sağlığına sayısız katkılar yapmıştır. Telkikhane-i Şahane ise çiçek aşısı hazırlama enstitüsüdür ve bu hastalıkla mücadelede önemli hizmetlerde bulunmuştur.

Tıp Eğitimi

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde modern tıp eğitimi veren kurumlar açılmıştır. Tıbhâne-i Âmiri adıyla bilinen yeni tıp mektebi 14 Mart 1827'de kurulmuştur. Kırım Savaşı sırasında hekim ihtiyacının artması üzerine eğitim dilinin Türkçe olması için çalışmalar başlatılmıştır. Mekteb-i Tıbbiye'nin bünyesinde Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyye-i Şahane'nin devreye sokulmasıyla Türkçe tıp eğitimi 1867'de resmen başlamıştır. Bu sivil tıbbiyede özellikle İstanbul dışında çalışacak belediye hekimlerinin yetiştirilmesi amaçlanmıştır.

31 Ağustos 1903'te Şam Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyyesi açılmıştır. Bu okul İstanbul dışında kurulan ilk ve tek tıp okuludur. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'da askeri ve sivil iki tıp okulunun durumu yeniden değerlendirilmiştir. Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyye ile Şam Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyyesi, Maarif Nezareti'ne bağlanmıştır. Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyye, 1908'de İstanbul Darülfünunu'nun bir şubesi olarak fakülte haline getirilmiştir. 1909'da Askeri Tıbbiye'nin de bağlanmasıyla iki okul Darülfünûn-ı Osmânî Tıp Fakültesi adı altında resmen birleştirilmiştir.

OSMANLI MİLLET SİSTEMİ

Millet Kavramı

Aynı coğrafya üzerinde yaşayan, aralarında dil, kültür, gelenek, tarih ve amaç birliği olan topluluğun bir araya gelmesiyle millet kavramı oluşur. Bir topluluğun millet olabilmesi için ortak bir geçmişe, kültürel etkileşim içinde olmaya, aynı menfaatler etrafında buluşarak ortak çıkarlar için çaba sarf etmeye ihtiyacı vardır.

Osmanlı'da Millet Sisteminin Oluşumu ve Gelişimi

Osmanlı Devleti'nde "millet sistemi" kavramı Arapçadaki manasıyla dini bir topluluğu ifade eden bir tabir olarak kullanılmıştı. Osmanlılarda millet kelimesi belirli bir dini topluluğu veya mezhebi ifade etmek için kullanılmıştı. Bu çerçevede Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyetinde bulunan toplulukların din veya mezhep temeline göre örgütlenip idare edilmesine "millet sistemi" adı verildi. Osmanlı Devleti, yükselme devrinde kapsamlı bir cemaatsel özerkliğe müsaade eden bir düzen tesis etti. Kendi içlerinde mühim bir özerklik sahası barındıran cemaatler devletin küçük bir modeli şeklinde teşkilatlandılar. Bu cemaatsel yapının esas dayanağı millet sistemi olmuştu. Millet sistemine göre millet, klasik İslam literatüründe şeriat, din, mezhep ve bunlara mensup cemaati belirtmekte olup ırktan ziyade din – mezhep bağlılığını ön plana çıkarmaktaydı. Bu manasıyla millet tabiri ırki ve etnik bir toplumu değil dini bir aidiyeti yansıttı.

Osmanlılar fethettikleri yerlerdeki köylü şehirli zanaatkara, ruhban ve toprağı olanlara ara sıra İslam hukukunu bile zorlayan imkanlar tanındı. Fetihden evvelki yerleşik hukuki kuruluş ve kuralları devam ettirmekle birlikte önceki zorba uygulamalara da son verildi. Böylelikle Osmanlı Devleti bünyesindeki Müslüman - gayrimüslim reaya asırlar boyu huzur içerisinde yaşamıştı. Bu uygulamaya istimalet politikası adı verilirdi.

Müslüman bir devlet olan Osmanlılar, sınırlarının gelişmesiyle birlikte farklı etnik kökenlerle de etkileşim içine girmişlerdi. Fethedilen bölgelerdeki Hristiyan ve Yahudiler, zimmet ehli statüsünde görüldü. Osmanlı bünyesinde "zımmi" olarak adlandırılan bu grupların din ve vicdan özgürlüğü devletçe temin edilerek bağımsız bir biçimde yaşamlarını devam ettirmeleri sağlanmıştı. Bu minvalde Osmanlılar miras edindikleri Türk-İslam medeniyetinin değerleri çerçevesinde inanç ve kültür manasında kendilerinden farklılık arz eden toplumlar ile yaşam sahalarını paylaşma hususunda tarihi bir örnek göz önüne koymuşlardı. Millet sistemi, bir sahanın İslam topraklarına dahil olmasının ardından buradaki gayrimüslim tebaanın bir ahitname ile korunmasını ve haklarının gözetilmesini kapsamaktaydı. Millet teşkilatı, bir sosyal tabakalaşma temeline dayanmazdı. Her millettten bireyler dini ve mezhebi fark etmeksizin farklı sosyal sınıflarda yer alabilirdi.

Osmanlı devletinin imparatorluk konumuna eriştiği II. Mehmed zamanında kiliselerin devlet denetiminde örgütlenmesiyle "millet sistemi" kavramı gerçek manada sistemsel bir boyut kazandı. Bu sisteme mensup cemaatlere XV. asırdan XIX. asra kadar millet adı verildi. Toplumun zümrelere bölünerek idare edilmesindeki esas gaye çok unsurlu bir mozaik imparatorluğun idaresinde insanların şahıs şeklinde değil, cemaat şeklinde muhatap görülmesiydi. Esas kabul gören dinin İslam olduğu Osmanlı Devleti'nde hem Müslüman hem gayrimüslim tüm insanlar bu imparatorluğun vatandaşlarıydı. Nitekim gayrimüslimler de aynı Müslümanların sahip oldukları haklara sahipti. Neticede Osmanlı'da gayrimüslimlerin kamu nizamını alakadar eden hususlarda İslam hukuku kaidelerinin uygulandığı, hukuki hususlardaysa kendi inanışlarındaki kuralların uygulandığı görülmekteydi.

Osmanlı toplumunda Müslüman milleti, Rum milleti, Ermeni milleti ve Yahudi milleti olmak üzere ekseriyetle kabul edilen dört millet mevcuttu. Müslüman milleti millet-i hakime, Ermeni milletiye millet-i sadıka olarak adlandırıldı.

Ermeni Milleti

Bütün Ermeniler tek bir Ermeni millet şeklinde değildi. Genel itibariyle Ermeni milleti; protestan Ermeni cemaati, Katolik Ermeni cemaati ve Gregoryen Ermeniler olarak tasnif edilirdi. Osmanlı Devletine olan sadakatlerinden ötürü Ermeni Milleti "millet-i sadıka" olarak da anılmıştı.

Yahudi Milleti

Anadolu'da yaşayan, Avrupa'nın fethedilen bölgelerinde yaşayan ve Batı Avrupa'nın zulmünden kaçarak Anadolu'ya gelen Yahudiler, Osmanlı himayesinde Yahudi Milleti olarak tasnif edilirdi.

Rum Milleti (Millet-i Rûm)

Millet-i Rum olarak anılan cemaat, Doğu Ortodoks Hristiyanlardan müteşekkildi. Zamanla genişleyen Osmanlı topraklarına dahil olan Hristiyan topluluklar, etnik köken gözetilmeksizin Rum milleti olarak anılırdı. Yunan, Arnavut, Sırp, Romen vb. etnik kökenli tüm topluluklar Rum milleti olarak tasnif edilirdi.

Millet Sisteminin Bozulması ve Değişimi

Osmanlı millet sistemi de devletin zamanla değişen koşullar ve gelişmeler neticesinde diğer sahalarında olduğu gibi birtakım bozulma ve değişimlere uğradı. Bu bozulmaların esas kaynağı ise değişen koşullar sonucunda doğan batı etkisiydi.

Batı Avrupa'da çıkan milliyetçilik akımlarının tesirinde kalan etnik gruplar, örgütlenme içine girdiler. Bu dönemden sonra bu etnik gruplardan bir bölümü Osmanlı'dan ayrılarak başka devlet idarelerini seçmeye başladı. Diğer bir bölümü ise merkezi otoriteye isyan ederek kendi etnik çıkarları doğrultusunda hareket etmeye başladı. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin siyasal, ekonomik ve sosyal yönlere bir buhran içerisinde olması da çıkan etnik ayrılıkları destekler bir zemin hazırladı.

AİLE KURUMU

Aile Kavramı

Aile, birbirleri arasında kan bağı olan en az bir erkek ve kadından meydana gelerek toplumu oluşturan en küçük birimdir. Bu erkek ve kadına ilaveten bunların çocukları ve akrabaları da bir araya gelerek aileyi teşekkül edebilir. Aile, aynı soydan meydana gelen bireyler vasıtasıyla süregelirliğini devam ettirir. Aile çeşitleri, coğrafi konumlara, toplum alışkanlıklarına, geleneklere, sosyal hayat farklılıklarına göre değişkenlik gösterebilmektedir.

Osmanlı Devleti'nde Aile

Osmanlı Devleti'nde çekirdek aile ve geniş aile tipleri oldukça yaygındı. 1907 yılında yapılan nüfus sayımında her iki aile çeşidinin sayısının da birbirine denk yakınlıkta olduğu görülmüştü. Osmanlılarda ekseriyetle rastlanılan aile yapısı ataerkil aile yapısıydı.

Osmanlı Devleti'nde Kadın ve Evlilik Müessesesi

İslam inancında kadın, çoğunlukla kabul edilen düşüncenin aksine belirli haklara sahipti. Dolayısıyla sosyal devlet olma gayesini güden Osmanlılarda da kadınların sosyal hakları gözetilmekteydi. Osmanlılarda evlilik akdine çok ehemmiyet gösterilmişti. Nikah öncesinde kadının haklarını gözetmek için nikahlanacak erkek kadına "mehr" adı verilen belirli miktarda nakit veya o miktarı karşılayan mal verirdi. Mehrin mutlaka nikah esnasında kararlaştırılması gerekirdi. Kararlaştırılan mehr miktarı kadı tarafından kaydedilirdi.

İslam hukukunda 4 eşe kadar müsaade edilmesine karşın Osmanlılarda ekseriyetle tek eşlilik görülürdü. Özellikle soy devamlılığını sağlamak ve kırsal kesimlerdeki iş yükünü hafifletmek maksadıyla çok eşlilik de ara ara görülmekteydi.

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren aile müessesesine büyük ehemmiyet gösterdi. Bu nedenle yapılan evlilikler devletçe desteklenirdi ve boşanmalar diğer medeniyetlerde de olduğu gibi pek hoş karşılanmazdı. Osmanlılar'da nafaka erkeğe ait bir sorumluluktaki. Nafaka verecek erkeğin maddi durumunun nafakayı karşılayabilecek seviyede olması, belli bir işinin olması ve hayatını tek başına idame ettirebileceği bir gelirin olması durumunda nafaka vermekle mükellef olurdu.

Nafaka miktarı çiftin ortak kararı neticesinde kararlaştırılırdı. Kadınların iddet döneminde (yani boşandıktan belirli bir müddet sonrasına kadar) tekrar evlenmeleri yasaktı. Bu süreçte kadınların gereksinimlerinin tedariki için eski eşlerinin nafaka vermesi kararlaştırılmıştı. Bu nafakaya iddet nafakası denirdi.

Osmanlılar, boşanmaları her ne kadar tasvip etmese de boşanmanın gerekli olduğu durumlarda mahkemeler boşanma kararını vermekten geri durmazdı. Nitekim İslamiyet Müslümanlar için 3 çeşit boşanma usulü belirlemiştir. Bunlar "talak, tefrik ve muhala'a" dır.

OSMANLI GAYRİMÜSLİMLERE AİT KURUMLAR (EĞİTİM, DİNİ VE TOPLUMSAL)

Teokratik bir yönetim modeli ile idare edilmiş olan Osmanlı Devleti'nin temelini şer'i hukuk kuralları oluşturmuştur. Bu sebeple de Osmanlı toplumunda gayrimüslimler, şer'i hukuk kurallarına göre zimmî olarak görüldüğünden sahip oldukları haklar da buna göre şekillendirilmiştir. Bu dinî gruplar; mezheplerine veya dinlerine göre zimmî hukuku ve Osmanlı Devleti'nin kendine has bir modeli olan "Millet Sistemi" içinde yer edinmiştir.

EĞİTİM KURUMLARI

Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethetmesiyle beraber Osmanlı Devleti'nde Müslüman tebaanın yanında farklı din ve mezheplere bağlı çeşitli gayrimüslim tebaası olmuştur. Gayrimüslim Osmanlı tebaası arasında Ortodoks Rumlar, Katolik Latinler, Gregoryen Ermeniler ve Yahudiler bulunmaktaydı. Osmanlı idaresi, kendi din veya mezhebinden olmayan fakat egemenliğini tanıyarak, tebaa olmayı kabul etmiş gayrimüslimlere karşı oldukça adil ve keskin ayrımlara yer vermeden bir arada yaşatmayı başarmıştır. Bu bağlamda Müslümanların çoğunlukta olduğu Osmanlı toplumunda, gayrimüslimlerin de kendi temel öğretilerine dayalı eğitim kurumlarına bulunmaktaydı.

Azınlık Okulları (Cemaat Mektepleri)

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlere ait eğitim kurumları umumiyetle sosyal veya iktisadi imtiyazlar neticesinde elde edilen kurumlar veya kiliselerin çevresinde kurulan küçük çaplı mekteplerden oluşmaktaydı. Gayrimüslim tebaanın çocukları kiliselerin yanında kurulmuş olan gayrimüslim cemaat mekteplerinde eğitim almaktaydı.

Osmanlı idaresindeki gayrimüslim okullar, kendilerine has müstakil bir yönetim modeline sahip oldukları için burada devletin herhangi bir denetimi söz konusu değildi. Söz konusu okullar, kendi cemaatlerine göre eğitim vermekte, kendi dillerini kullanabilmekte ve eğitim müfredatlarını da yine kendi isteklerine göre düzenleyebilmekteydiler.

1856 Islahat Fermanı ile beraber Osmanlı Devleti, din ve dil fark etmeksizin gayrimüslim tüm tebaanın eğitimini bir kamu hizmeti sayarak eğitimin her kademesine dair müfredatlar uygulamaya başladı. Eğitimde birliği sağlamaya çalışan Osmanlı yönetimi, 1915'te ilan ettiği "Mekâtib-i Husûsiyye Tâlimatnâmesi" ile yeni azınlık okullarının açılmasını özel şartlara bağlamıştır. Bu kısıtlamanın temel amaçlarından biri de gayrimüslimlere ait eğitim kurumlarında devamlı olarak yapılan düzenlemeler ve verilen tavizlerin amaç dışında kullanılmasını engellemektir.

Yabancı Okullar (Ecnebi Mektepleri)

Ecnebi kavramı, Osmanlı Devleti'nde sıklıkla farklı bir milletten olup, yabancı bir devletin tebaası olanları ifade etmek için kullanılmıştır. Gayrimüslim Osmanlı tebaası dışında, Osmanlı ülkesinde yaşayan yabancı devlet vatandaşları ve bunlara ait birçok iş yeri ve eğitim kurumu da bulunmaktaydı. Osmanlı ülkesinde kurulan yabancı okulların öncüsü Fransızlar olmakla beraber diğer devletlerin de eğitim müesseseleri olmuştur. İstanbul'da kurulan Amerikan menşeli Protestan Robert Koleji (1863) ile Harput, Beyrut, Tarsus, Kayseri ve Antep'te kurulan misyoner yabancı okullar bunlardan bazılarıdır. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti topraklarının neredeyse tüm bölgelerinde mantar misali türeyen yabancı okullar açılmaya başladı. Bu okullar, kendi dil, kültür ve bağlı oldukları dinî cemaatlerin misyonunu yaymak için yoğun çabalar sarf ederek tabii oldukları devletlerin menfaatlerine hizmet edecek şekilde icraatlarda bulundular.

1869'da yayımlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, yabancı okullara kısmen de olsa denetim getirdiği için, bu çoğalma ve yayılma kısmi bir şekilde kontrol altına alınabilmiştir. 1915 yılında ilan edilen "Mekâtib-i Husûsiyye Tâlimatnâmesi" ile yeni azınlık okullarının açılması özel şartlara bağlanırken yabancı okulların açılması yasaklanmıştır.

DİNİ KURUMLAR

Osmanlı Devleti, dönemin muadil devletlerine nazaran diğerleriyle kıyaslanmayacak derecede din ve vicdan hürriyetine sahipti. İslam hukukuna göre halkı gayrimüslim olan bir belde veya şehir fethedildikten sonra burada yaşayan halk ile "zimmî akdi" olarak da adlandırılan bir antlaşma yapılmaktaydı. Bu akde göre; gayrimüslimler egemen olan gücün himayesinde olmayı ve bunun karşılığında da cizye vergisi ödemeyi kabul ederken, din ve vicdan hürriyetlerini devam ettirme, can ve mallarının korunmasını garanti altına almaktaydılar. Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlere ait dinî kurumlar ele alındığında, bunları; patrikhane, kilise, sinagog (havra) ve manastır şeklinde sıralamak mümkündür.

Patrikhane

Hristiyanlık, 380 yılında bütün Roma İmparatorluğu'nun resmi dini haline geldi. Zaman içinde piskoposluk Hristiyan aleminde papalıktan sonraki en yüksek dinî mevki halini aldı, VI. yüzyıldan itibaren de İstanbul'da bulunan başpiskoposluğun resmi unvanı "Konstantinopolis başpiskoposu ve ekümenik patrik" olarak değiştirildi.

29 Mayıs 1453 tarihinde İstanbul'un fethedilmesinden sonra patrikhane yetkililerinin kendisini ziyarete gelmediğini fark eden Fatih Sultan Mehmed, bu durumun sebebinin soruşturduğunda patrikhanenin altı aydır kapalı olduğunu öğrendi. Bunun üzerine bu makamı tamamen ortadan kaldırmak yerine Ortodoks ve Katolik kilisesinin birleşmesini engellemek adına İstanbul'da bulunan Ortodoks din adamlarını bir araya toplayarak, kendi usul ve kaidelerine göre yeni bir patrik seçmelerini istedi.

İstanbul'un fethiyle beraber Fatih Sultan Mehmed'in Rumlara verdiği dinî özerklik Ermenilere de tanındı, Ermenilerin de kendi dinlerine ait ayin ve törenlerini sürdürme hakkı verildi. Bunun için Bursa'da bulunan Ermeni Piskoposu Hovagim'e verdiği vaadi yerine getiren Fatih, Bursa'da bulunan Ermeni ileri gelenlerinden oluşan altı hanelik bir grubu 1461 yılında İstanbul'a getirterek Galata ve havalisine yerleştirdi. İmzaladığı patriklik fermanıyla, Fener Rum Ortodoks Patrikhânesi'ne verilen tüm hakları yeni tesis edilen İstanbul Ermeni Patrikhânesi'ne de verdi. Bu yeni kuruma Anadolu ve Rumeli'de bulunan Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin din işlerini idare etme yetkisi verildi.

Kilise

Hristiyanlık inancına göre Hz. İsa'nın havarilerinden Petrus'un öncülüğünde kurulan kilise kelimesinin etimolojik kökeni, Grekçe'deki ek-kaleo filinden türetilmiş "topluluk" manasına gelen "ekklesia" kavramına dayandırılmaktadır. Hristiyan aleminde kilise üyeleri, kurtarıcının kanunlarını uygulamayı üstlenen bir topluluğu da ifade etmektedir. Modern Batı dillerinden İngilizcede church olarak ifade edilen bu kelimenin Fransızcadaki karşılığı eglise'dir.

Hristiyanlığın dinî ayin ve tören mekanı olarak kiliseler, ibadet merkezi açısından üç ana kısma ayrılmaktadır. Bunlar; kilisenin ana bölümün oluşturan ve narteks olarak adlandırılan yer, asıl ibadetlerin yapıldığı naos ve doğuya bakan daimi ibadet edenlerin bulunduğu en kutsal bölüm olan apsisten oluşmaktadır.

Osmanlılar, fetihlerden sonra büyük şehirlerin simgesel ibadethane merkezleri olan bazı kiliseleri camiye çevirmişlerse de geri kalan önemli bir kısmı Hristiyan tebaanın ibadethanesi olarak devam etmesini sağlamıştır.

Sinagog (Havra)

İlk defa Eski Yunan'da Helenistik Yahudiler tarafından kullanılan sinagog kelimesi, İbranice'de "cemaat, meclis" anlamlarına gelir. Türkiye ve Balkan ülkelerinin çoğunda sinagog kelimesinin yerine yine İbranice kökenli "hevrâ"dan kaynaklı havra kelimesi kullanılmaktadır.

Osmanlı Devleti, Anadolu'da ve Rumeli'de hakimiyet kurduktan Yahudilerin inanç ve ibadetlerini yaşamaları için gerekli şartları sağlamaya çalışmıştır. Orhan Gazi (1326-1360) Yahudiler için Bursa'da bir mahalle ve sinagog inşasına izin vermiş, Sultan I. Murad ise Edirne'yi fethettikten sonra Edirne Hahambaşısını Rumeli'deki Yahudilerden sorumlu tek yetkili kılmıştır ki bu Osmanlı Devleti'nin diğer dinlere karşı tutumunun ilk örnekleri arasında zikredilebilir.

Manastır

Grekçe bir kelime olan monostan türetilmiş ve "yalnız, tek" anlamlarına gelen manastır kelimesi, yalnız başına yaşayan, bir kenara çekilerek hayatını yaratıcı için ibadete adayan kimseleri ifade etmek için kullanılmaktadır.

İstanbul, Osmanlılar tarafından fethedilmeden evvel şehir sınırları içinde birçok manastır bulunmaktaydı. İstanbul'da ilk manastır IV. yüzyılda kurulmuş olan Dalmaton Manastır'dır. Yaklaşık iki asır sonra bu sayının yetmiş civarına ulaştığı tahmin edilmektedir. İstanbul'da kurulmuş manastırlar genel olarak Bizans döneminden kalma yapılar olup bu yapılar istilalardan kaçmak için muhkem ve korunaklı duvarlarla çevrilidir. Büyüklükleri farklı olan bu manastırlar, umumiyetle şehirlerin dışında sessiz ve ıssız yerlerde kurulmuştur.

Fatih Sultan Mehmed, 1461 yılında Trabzon'u fethettikten sonra burada 257 yıldır siyasi hakimiyet sürdüren Trabzon Kommeneos Prensiğini ortadan kaldırdı. Trabzon'un fethinden sonra şehirde yer alan ve dünyaca bilinen Sümela Manastırı'nın varlığı konusunda bir değişiklik yapılmadı. Aksine Sümela Manastırı Fatih tarafından ziyaret edilerek bu kuruma muhtelif imtiyazlar verdi.

TOPLUMSAL KURUMLAR

Osmanlı toplumunda gayrimüslimlerin devlet garantisi altında yaşamasını esas alan zimmi antlaşması gerek devletin gayrimüslimlere karşı ve gerekse de gayrimüslimlerin devlete karşı olan görev ve sorumluluklarını teminat altına almaktaydı. Bu uygulama Osmanlılardan önceki Türk devletlerinde de uygulanagelen bir sistem olmakla beraber Osmanlılar bunu kendilerine göre uyarlayıp daha sistematik bir hale getirecek şekilde geliştirmiştir. Gayrimüslimler, mensup oldukları dinî cemaatlere göre vatandaş kabul edilip, tıpkı Müslümanların vermekle mükellef oldukları bazı vergileri ödemekle mükellef tutulmuşlardır. Bunun karşılığında can, mal, namus, din ve vicdan hürriyetlerini garanti altına almaktaydılar. Bunun dışında kendi hukuki muhtariyetleri olan gayrimüslimler, dinlerinin emrettiği

şekilde ve bağlı buldukları cemaatlerin veya mezheplerin dinî kaidelerine göre yaşamlarını sürdürmekteydi. İbadet, miras, evlenme ve boşanma gibi toplumsal ihtiyaçlarını kendi cemaatleri bünyesinde çözmek hakları bulunuyordu.

Aile

Tarih boyunca aile denilen müesseseyi teşkil eden bireyler, dönemlere, bölgeye ve içinde buldukları toplumun sosyal ve ekonomik durumuna göre farklılık göstermiştir. Geniş aile olarak tabir edilen kavram; genel olarak bir ailedeki anne, baba, çocukları ve bu çocukların yuva kurmasıyla kendilerinden üremiş olan bireyleri ifade etmektedir. Çekirdek aile; anne, baba ve çocuklardan oluşurken, geniş aile; anne, baba, çocukları ve bu çocukların evliliğiyle meydana gelen daha geniş bir kesimi temsil etmektedir. Bir ailenin anaerkil veya ataerkil olması, onu meydana getiren fertlerin toplum içindeki rollerini de belirlemektedir. İslâm öncesi toplumlardaki aile kavramı ele alındığında bunların başında gelenlerden biri Yahudilerdir. Köken itibariyle İsrailoğullarına ve İbranilere dayanan Yahudilerde aile kavramı, sosyal bir topluluğu ifade etmenin yanında aynı zamanda dinî bir topluluğa da işaret etmektedir. Hristiyan Rumların aile yapısı da Yahudilerden farklı değildir. Hristiyanlık inancında aile kavramı; sosyal ve medeni bir kurum olmaktan ziyade daha çok dinî bir müessese olarak kabul edilmiştir. Osmanlı idaresinde yaşayan diğer gayrimüslim tebaa gibi Ermenilerdeki aile yaşantısı da diğer Hristiyan milletleriyle benzerlik göstermektedir.

Hukuk

Osmanlı Devleti'nde zimmi statüsünde kabul edilen gayrimüslimler, aile hukuku açısından içinde buldukları cemaatlerin dinî esaslarına bağlıydılar. Günümüzde özel hukuk alanına giren evlenme, mehir, nikah, boşanma, nafaka gibi konular dini sayıldığından her millet kendi inancına göre yine kendi cemaatleri bünyesinde görevlendirilen kişiler vasıtasıyla sorunlarını halletmekteydi.

Gayrimüslimler isterlerse İslam/Osmanlı mahkemelerine baş vurabilirlerdi. Aile hukuku veya özel hukuk alanına giren ve alınan kararı, ihtilafa sebebiyet verebilecek her türlü meseleyi itiraz etmek için şeriate götürme hakkına sahipti. Kendi mahkemelerinde verilen kararı beğenmemeleri durumunda bunu kadı mahkemesine taşır, burada verilen kararın uygulanmasını talep edebilirlerdi.

Osmanlı Devleti 1839 yılında Gülhane Parkı'nda ilan edilen Tanzimat Fermanı sonrasında tebaası olan Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki hukuksal eşitliği sağlamak amacıyla Nizamiye Mahkemelerini kurdu. Bu mahkemeler, daha önceden beri uygulanagelen şer'î hukuka dayalı kurallar yerine modern hukuk kurallarını hayata geçireceklerdi.

Ekonomi ve Ticaret

Osmanlı Devleti'nde, ticari faaliyette bulunma konusunda bireyler Müslüman veya gayrimüslim olduklarına bakılmaksızın kanunlar önünde aynı haklara sahip bir şekilde eşit muamele görmekteydi. Dikkat edilen başlıca husus tüketici konumundaki halkın ticaret erbabı kimselerin, esnaf veya sanatkarın hileli uygulamalarına karşı korunmasıydı.

Osmanlı hakimiyetinde yaşayan gayrimüslim toplumlardan Rumlar, genel olarak Karadeniz ve Ege kıyılarında balıkçılık ile uğraşırken iç bölgelerde meyhanecilik gibi işlerle uğraşmaktaydı. Ermeniler daha çok kara ticaretinde faal bir rol oynamaktaydılar. Ticaret konusunda ün yapmış olan Yahudiler ise genellikle sarraflık, kuyumculuk, inci ve elmas işçiliğinde mahir idiler.